

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA PSIHOLOGIJU

**ULOGA KUĆNIH LJUBIMACA U SOCIO-EMOCIONALNOM I KOGNITIVNOM
RAZVOJU KOD DJECE I ADOLESCENATA**

Završni magistarski rad

Student:

Erna Lević

Mentor:

Dr. Đenita Tuće, docent

Sarajevo, 2020. godine

ULOGA KUĆNIH LJUBIMACA U SOCIO-EMOCIONALNOM I KOGNITIVNOM RAZVOJU KOD DJECE I ADOLESCENATA

Erna Lević

SAŽETAK

Cilj ovog rada jeste ukazivanje na važnu ulogu kućnih ljubimaca u svakodnevnom životu kod ljudi, posebno djece i adolescenata. U najdaljoj prošlosti ljudi su koristili životinje u različite svrhe, ponajviše koristeći njihovu snagu i produkte. Danas se sve više govori o životinjama kao kućnim ljubimcima, gdje se javlja emotivna povezanost između “ vlasnika “ i “ ljubimca “. Istraživači su se posebno zainteresovali za uloge koje ljubimci mogu imati u socio-emocionalnom razvoju i kognitivnom razvoju. Životinje se sve češće koriste u pomagačkim profesijama, te se nerijetko ljubimci nađu u psihoterapijskoj praksi, policiji, vojsci i slično. Kroz ovaj rad će biti prikazane empirijske spoznaje o značaju kućnih ljubimaca u socio-emocionalnom i kognitivnom razvoju kod djece i adolescenata te intervencijama potpomognutim životinjama koje se danas sve češće koriste.

Ključne riječi : kućni ljubimci, socio-emocionalni razvoj, kognitivni razvoj, adolescenti, djeca, intervencije potpomognute životinjama

SADRŽAJ:

1. UVOD	1
2. BIOCENTRIČNI PRISTUP	3
3. ULOGA KUĆNIH LJUBIMACA U SOCIO-EMOCIONALNOM RAZVOJU KOD DJECE I ADOLESCENATA	5
3.1. Ljubimci i privrženost	6
3.2. Ljubimci i empatija	8
3.3. Ljubimci i samopoštovanje	10
3.4. Ljubimci i obiteljski kontekst	12
4. ULOGA KUĆNIH LJUBIMACA U KOGNITIVNOM RAZVOJU DJECE I ADOLESCENATA	14
4.1. Ljubimci, učenje i govor	16
4.2. Ljubimci u školskom kontekstu	17
5. TERAPIJSKI UČINCI KUĆNIH LJUBIMACA KOD DJECE I ADOLESCENATA SA RAZLIČITIM ZDRAVSTVENIM STANJIMA	21
5.1. Terapija potpomognuta životinjama	22
5.2. PAT i hiperaktivni poremećaj pažnje	25
5.3. PAT i autizam	28
6. ZAKLJUČAK	32
7. LITERATURA	34

1. UVOD

Prema hipotezi Biofilije, autora Wilsona ljudi imaju urođenu tendenciju da se fokusiraju na život i sve živo oko njih (Wilson, 1984). Od najstarijih vremena ljudi su skloni održavati kontakt s prirodom, biljkama i životinjama. Povezivanje ljudi s prirodom također se odražava u njihovom izraženom uživanju u uspostavljanju kontakta s drugim vrstama ili promatranju drugih vrsta. Značaj biofilije ima duboke implikacije. Oslanjajući se na ovu hipotezu, s obzirom na dugu prošlost naše vrste kao skupljača, uzgajivača, lovaca i slično, nezamislivo je da priroda nije oblikovala naš kognitivni i emocionalni sistem. Tendencije naše vrste da se pobliže prilagode prirodi i svemu iz nje je povećala sposobnost i preživljavanje naših predaka. Na koji način životinje, tačnije kućni ljubimci upotpunjuju život djece i adolescenata i kakve uloge mogu imati tema je ovog rada. Autor Grier u pažljivoj analizi ističe da su roditelji srednje klase krajem osamnaestog i početkom devetnaestog stoljeća izmislili odnos “dijete- kućni ljubimac” koji mi danas prepoznajemo (Serpell, 1999). Njihova prvobitna svrha bila je služiti kao “protuotrov” za dječake. Naime smatrali su da se brigom o životinjama povećavaju dobrotu, samokontrola i nježnost. Na taj način su Viktorijanci željeli ukloniti mušku sklonost ka agresivnosti i nasilju koja bi mogla predstavljati ozbiljan problem društvenom poretku. Smatralo se da ljubimci mogu poslužiti kao uzor za neka moralna načela, poput marljivosti, brige o svojim mladunčadima, vjernosti i odanosti svojim vlasnicima. Ove ideje su naknadno postale središnjim načelima humanističkog obrazovnog pokreta, ali su ostali nedostaci u empirijskoj potvrdi istih. Viktorijanci srednje klase, slijedeći ideje i tradiciju Montaignea i Lockeja su smatrali da su novorođenčad i mala djeca prirodno nevina i ljubazna, ali da ih iskustvo može pokvariti. Stoga su smatrali da je dopuštanje (muškoj) djeci da budu okrutna prema životinjama uzrok njihovoj kasnijoj okrutnosti prema ljudima. Smatrali su da ta okrutnost zapravo desenzibilizira patnju, te se kod djece razvija uzbuđenje prilikom nanošenja boli. Strah od životinja različitih vrsta je jedan od učestalijih među ljudima, posebno kod djece. Takve fobije mogu kasnije preći u aktivnu odbojnost ili čak duboku mržnju prema životinjama. Porijeklo ovih strahova je bila tema mnogih rasprava, neki autori navode urođenu osnovu za te fobije, neki pak ističu da se strahovi zapravo uče oponašanjem roditelja. Dječije antipatije prema životinjama se često vezuju za pitanje okrutnosti, zlostavljanju i asocijalnom ponašanju. Različiti stručnjaci, različito tumače ljudske potrebe za kućnim

ljubimcima. Iz perspektive kliničkog psihologa briga o ljubimcu i odanost koju nam pružaju omogućava zadovoljenje potrebe da budemo voljeni. Sociolozi tvrde da je ideja o kućnim ljubimcima konstrukt koji je uvjetovan kulturom u kojoj živimo. Primjer toga je ljubav prema psu, koji u našoj kulturi predstavlja odanog prijatelja, dok u Koreji pas može biti ukusan ručak. Neminovno je govoriti o tome da ukoliko se već odluče za posjedovanje kućnog ljubimca ljudi ostvaruju različitu povezanost, i imaju mnoge benefite. Djeca prirodno iskazuju interes za životinjama, stoga je važno da ih učimo kako se na adekvatan način ophoditi prema njima. Različiti znanstveni dokazi ukazuju na mnoge dobrobiti koje ljubimci mogu imati na ljude. Najprije se ističe da ljubimci povećavaju osjećaj općeg zadovoljstva životom, smanjuju stres, imaju terapijski uticaj i to može biti odličan oblik prevencije od različitih bolesti. Kada govorimo o socio-emocionalnom razvoju postoje različiti dokazi da posjedovanje kućnog ljubimca kod djece i adolescenata doprinosi razvoju empatije, privrženosti, samopoštovanju što će biti detaljnije objašnjeno u radu. Također je primjetan uticaj kućnih ljubimaca na obiteljski kontekst. Djeca i adolescenti često posmatraju ljubimce kao ravnopravne članove obitelji i nerijetko kao izuzetno važan vid podrške. Istraživanja pokazuju da su djeca koja odrastaju uz kućne ljubimce vrlo snažno emocionalno privržena ljubimcima, te ih percipiraju kao posebne prijatelje, važne članove obitelji, izvore zabave, fizičke sigurnosti, vježbe i zaštite, te one koji im bezuvjetno pružaju ljubav i emocionalnu podršku. Dobrobiti ljubimaca se mogu zamijetiti i u kognitivnom razvoju, djeca uz svoje nepredvidljive prijatelje uče bolje, i oni predstavljaju snažan motivator za usvajanje znanja, posebno jezika i čitanja. Uloga životinja je prepoznata u različitim razvijenijim zemljama, pa su ljubimci često prisutni u nastavnom procesu. Najveća uloga kućnih ljubimaca je zapravo terapija potpomognuta životinjama koja je potakla mnoge znanstvenike na empirijska istraživanja. Međutim, odnos između ljudi i životinja, osobito kad se radi o uticaju kućnih ljubimaca na razvoj djece, relativno je nov predmet znanstvenih istraživanja.

U okviru ovog rada nastojat će se odgovoriti na sljedeća pitanja:

1. Šta je hipoteza biofilije?
2. Kakav uticaj imaju kućni ljubimci na socio-emocionalni razvoj?
3. Kakav uticaj imaju kućni ljubimci na kognitivni razvoj kod djece i adolescenata?
4. Kakvi su terapijski učinci kućnih ljubimaca kod djece i adolescenata sa različitim zdravstvenim stanjima ?

2. BIOCENTRIČNI PRISTUP

Prema Barrett (2005) ljudi imaju urođenu želju da budu povezani s prirodom, te se ta ideja naziva hipotezom *biofilije*. Termin biofilija je prvi put uveo Fromm a označavao je ljubav prema svim živim bićima. Edward O. Wilson je popularizirao ovu hipotezu u svojoj knjizi *Biophilia* (Wilson, 1984). On definira biofiliju kao "nagon za povezanošću s drugim oblicima života". (Wilson, 1984). Smatra se da su ljudi evolucijski predodređeni da usmjeravaju pažnju ne samo na ljude, već i biljke i životinje i žele da se povezuju sa njima. Biofilija ne označava ljubav prema životinjama već interes koji je urođen, a usredotočen je na druga živa bića koja su nositelji informacije je li okolina u kojoj se osoba nalazi sigurna ili nije. Erich Fromm je ovaj termin prvi put upotrijebio za opis psihološke orijentacije privlačenja svega što je živo i životno. (Fromm, 1964). Willson pak smatra da je biofilija upravo nesvjesna težnja osobe da se poveže s ostatkom svijeta, te da je ta težnja duboko ukorijenjena u našoj biologiji.

Za razliku od fobija, koje su averzija i strah koji ljudi imaju o stvarima u svom okruženju, *philijs* su privlačnost i pozitivni osjećaji koje ljudi imaju prema organizmima, vrstama, staništima, procesima i objektima u svom prirodnom okruženju. Aristotel je također razmišljao o ovom terminu i definirao ga je kao "ljubav prema životu". U prilog pretpostavci o učincima biološke evolucije govori podatak da odrasle sisare privlače lica mladunčadi sisavaca bilo koje vrste. U skladu s hipotezom o postojanju biofilije, takve pozitivne emocije odraslih sisavaca prema mladunčadi vlastite, ali i drugih vrsta, općenito povećavaju vjerovatnost preživljavanja mladunčadi. (Krizmantić, 2016).

Ovaj univerzalni ljudski instinkt povezivanja sa prirodom je posebno izražen kod djece, te prema ovoj teoriji djeca posjeduju intrinzičnu motivaciju prema životinjama. To ne znači da su im privržena, već da zapravo životinje privlače pažnju djeci zbog svog izgleda, zvukova ili ponašanja.

Pod uticajem hipoteze biofilije razvio se biocentrični pristup dječjem razvoju, koji pretpostavlja uključenost i interes djece i za ljudske i ne-ljudske aspekte okruženja, posebice za druge životinje (Melson, 2003; prema Lakatoš, 2018), a počiva na 3 pretpostavke:

a) kontakt djeteta sa životinjom ima potencijal za poboljšanjem djetetovog osjećaja sigurnosti,

b) životinje mogu biti učinkovit stimulan za privlačenje i zadržavanje pažnje, formiranje memorije i lingvističku organizaciju misli.

c) interes za životinje kod djece poticajan je za razvoj dječje slike o svijetu oko njih. Djeca dekodiraju životinjsko ponašanje koristeći znanje o ljudskom ponašanju, što povećava njihovu sposobnost razumijevanja neverbalne komunikacije (Melson, 2001).

Bronfenbrennerova teorija ekoloških sustava predstavlja također važan teorijski okvir ovog rada. Ova teorija gleda na djetetov razvoj kroz pretpostavku da su individualne karakteristike pojedinca u stalnoj interakciji sa različitim "sistemima" okoline (poput škole, obitelji, vršnjačke grupe, lokalne zajednice...). Bronfenbrenner razlikuje pet sistema koji su međusobno povezani i u konačnici djeluju na razvoj djeteta. Mikrosistem je zapravo najbliži djetetu, čine ga one grupe sa kojim dijete ima izravan kontakt. Najčešće su to obitelj i škola. Drugi sistem opisan ekološkom teorijom je mezosistem, on predstavlja vezu između odnosa u mikrosistemu. To bi značilo kakav je odnos između roditelja i nastavnika, što svakako ima veliki uticaj na dijete. Treći nivo je eksosistem podrazumijeva one elemente koji utiču na dijete, ali nisu u izravnom odnosu. Kao na primjer radno okruženje (kolege, šefovi) u kojem rade djetetovi roditelji. Četvrti sistem je makrosistem i odnosi se na kulturu u kojoj dijete raste. Posljednji sistem koji je uključen u kasnijim verzijama teorije je kronosistem. On se odnosi na ono vrijeme i događaje u životu pojedinca koji se dešavaju ponekada, a u velikoj mjeri determinišu osobu. Poput gubitaka dragih osoba, koje je u velikoj mjeri određeno godinama pojedinca. Promjene ili sukobi bilo kojeg sistema dovode do promjena u ostalim slojevima. Da bismo proučavali djetetov razvoj moramo posmatrati ne samo dijete i njegovo neposredno okruženje, već i na interakciju sa širom okolinom također (Bronfenbrenner, 1979).

U modernim vremenima ljubimci postaju sastavni dio čovjekovog života. Riječ ljubimac u engleskom jeziku (pet) dolazi iz francuske riječi „petit“. Međutim, većina stručnjaka preferira naziv životinja pratioč kako bi se naglasila psihološka povezanost i obostrana veza između čovjeka i životinje (Pachana i sur., 2011).

3. ULOGA KUĆNIH LJUBIMACA U SOCIO-EMOCIONALNOM RAZVOJU KOD DJECE I ADOLESCENATA

Socio-emocionalni razvoj predstavlja ključan razvojni zadatak u djetetovom životu. On podrazumijeva uspješno prepoznavanje vlastitih i tuđih emocija u socijalnom kontekstu, i istovremeno adekvatno nošenje sa njima. “Emocionalni razvoj je jedan od najvažnijih procesa u razvoju ličnosti. On je rezultat međusobnih uticaja nasljeđenih mehanizama reagiranja na emocionalne situacije i procesa socijalizacije u obitelji i neposrednoj djetetovoj okolini.” (Starc i sur., 2004). Dijete istražuje svijet oko sebe i iz svoje okoline usvaja informacije i modelira ponašanja. Emocionalni razvoj se odvija putem socio-emocionalnog učenja započevši od najranijih dana djetetova života te se kontinuirano nastavlja do odrasle dobi, putem različitih faza i različitim intenzitetom (Weissberg i sur., 2015). Predškolski period ima izuzetnu ulogu za zdrav emocionalni razvoj djeteta, naime upravo u ovom razdoblju dijete ostvaruje zdrave obrasce privrženosti, pojam o sebi i drugima te razvoj empatije.

Putem socio-emocionalnog učenja djeca i mladi uče adekvatno primijeniti vještine razumijevanja i upravljanja emocijama, osjetiti i pokazati suosjećanje za druge, uspostaviti i održati pozitivne odnose s drugima, smiriti se kada su uznemireni, donositi odgovorne odluke u životu, prikladno reagirati u situacijama konflikta i slično (Kendziora i Osher, 2016; Weissberg i sur., 2015). Kakva je uloga kućnih ljubimaca u ovom razvoju je tema kojom su se bavili različiti istraživači. Kućni ljubimci često bivaju posmatrani kao ravnopravni članovi obitelji (posebno ukoliko je riječ o psima i mačkama), djeca razvijaju emocionalni odnos sa njima a nerijetko ih posmatraju kao izuzetno važan vid podrške. Istraživanja pokazuju da su djeca koja odrastaju uz kućne ljubimce vrlo snažno emocionalno privržena ljubimcima, te ih percipiraju kao posebne prijatelje, važne članove obitelji, izvore zabave, fizičke sigurnosti, vježbe i zaštite, te one koji im bezuvjetno pružaju ljubav i emocionalnu podršku (McNicholas i Collis, 2001; prema Smojver-Ažić i Topalović, 2010).

3.1. Ljubimci i privrženost

Privrženost je jedna od temeljnih ljudskih karakteristika te se definira kao afektivna veza između dvije jedinice koja je relativno čvrsta i trajna te stvara osjećaj sigurnosti i potpore kod jedinki koje su u tom odnosu (Bowlby, 1988). Ona predstavlja snažnu povezanost i ima važnu ulogu u zdravom emocionalnom razvoju kod djece. Prva privrženost kod djeteta se najčešće ostvaruje sa roditeljima ili skrbnicima, i to tokom prve godine života. Potom se obrazac privrženosti širi i na ostale članove porodice i prijatelje. Obzirom da sve veći broj kućanstava ima kućne ljubimce, sve češće se govori i o privrženosti između djece i ljubimaca.

Najčešće korišten teorijski okvir za istraživanje odnosa djece (ali i odraslih) i životinja je teorija privrženosti, koji zbog utvrđenih sličnosti ljudsko-životinjskih i međuljudskih odnosa nudi stabilan okvir za razumijevanje odnosa djece i kućnih ljubimaca (Bowlby, 1988).

Od najstarijih vremena ljudi su pripitomljavali životinje, te su one zapravo često omogućavale preživljavanje čovjeku, s toga možemo reći da je ta privrženost životinjama evolucijski predisponirana. Međutim, danas živimo u vrijeme tehnologije pa nerijetko ne zadovoljavamo urođenu naklonost prema drugim živim bićima, odnosno sklonost biofiliji. U osnovi svega što nam pružaju kućni ljubimci zapravo je privrženost: njihova prema nama i naša prema njima.

Unatoč tome što u današnjim vremenima životinje nisu od ključne važnosti za čovjekovo preživljavanje (barem u većini slučajeva), ljudi i dalje stvaraju prisne odnose sa vlastitim ljubimcima, s obzirom da razvoj takvog odnosa može imati brojne (emocionalne i psihološke) pogodnosti za pojedinca (Ombla, 2012). Dijete koje aktivno učestvuje u obavezama i aktivnostima vezanim za kućnog ljubimca, ima predispoziciju da izgradi privrženost prema njemu.

Autori Melson i sur. (1991) su utvrdili postojanje značajnih razlika u privrženosti s obzirom na dob djeteta. Nalazi navedenog istraživanja pokazuju kako djeca predškolske dobi pokazuju nižu razinu privrženosti kućnim ljubimcima u odnosu na djecu osnovnoškolske dobi. Istraživanje Vizek-Vidović i sur. (1999) pokazalo je kako su djeca privrženija psima i mačkama nego drugim vrstama životinja kao kućnim ljubimcima, kao i da djevojčice iskazuju viši stupanj privrženosti mačkama kao kućnim ljubimcima nego dječaci. Individualne karakteristike kućnog ljubimca igraju važnu ulogu za razvoj privrženosti kod djece. Zapravo najveća razina sigurne privrženosti

sa javlja prema kućnim ljubimcima poput psa i mačke, gdje je interakcija djetete-ljubimac mnogo veća, za razliku od ribice kao kućnog ljubimca.

Autorice Smojver-Ažić i Topalović su ispitivale odnos između varijabli privrženost majci, privrženost kućnom ljubimcu, empatije, usamljenosti i socijalne kompetencije. Rezultati su potvrdili da je odrastanje uz kućnog ljubimca povezano sa socio-emocionalnim razvojem djece. Dokazan je statistički značajan efekt privrženosti kućnom ljubimcu za empatiju i usamljenost. Također djeca koja iskazuju visok stupanj privrženosti kućnom ljubimcu percipiraju i veće povjerenje prema majci, također pokazuju viši stupanj empatije. Djevojčice koje su visoko privržene svom ljubimcu su značajno usamljenije. Što upućuje na to da kućni ljubimci mogu za djecu predstavljati važan vid podrške.

Hall i sur. (2016) smatraju kako će zbog poznatog pozitivnog učinka koji na ljude ima maženje životinja i gledanje u njih, poput povišenih razina oksitocina, djeca razviti snažniju privrženost psima koji češće traže maženje i učestalije uspostavljaju kontakt očima. Odnos između djeteta i njegova ljubimca poprima karakteristike sigurne privrženosti, a emocionalno povezivanje djeteta s ljubimcem konzistentno je tumačenjima razvoja privrženosti u odnosima među ljudima (Carr i Rockett, 2017). Istraživanja na temu privrženosti kućnih ljubimaca je znatno otežano zbog samog konstrukta privrženosti, te različitih teorijskih i empirijskih konceptualizacija. Primjetno je da djeca prema kućnim ljubimcima pokazuju funkcije koje su karakteristične za privrženost prema roditeljima i drugim važnim osobama. Primjer toga je kada djece traže blizinu kućnog ljubimca, kada osjećaju separacijsku anksioznost kada se odvajaju od svog ljubimca i sl. Siguran stil privrženosti prema majci omogućuje djetetu izgraditi unutrašnji radni model sebe kao osobe vrijedne pažnje i ljubavi te da druge doživljava pozitivno, što dovodi do zadovoljavajućih drugih odnosa (Smojver-Ažić i Topalović, 2010). Djeca koja su prema roditeljima izgradila siguran stil privrženosti imaju mogućnost i potrebne vještine da takav stil prenesu i na odnos s kućnim ljubimcem. Prema Archeru (1997) odnosi s ljubimcima su zapravo modifikacija odnosa s bliskim osobama.

3.2. Ljubimci i empatija

Empatija se smatra važnim elementom u djetetovom razvoju za koju se vjeruje da utiče na dječji prosocijalni razvoj i altruističko ponašanje. Često se empatija definiše kao sposobnost zauzimanja tuđeg ugla gledišta ili "postavljanje u situaciju druge osobe". Uključuje afektivnu (osjećanje što druga osoba osjeća), kognitivnu (razumijevanje što druga osoba osjeća) i motivacijsku (namjera za suosjećajnom reakcijom) komponentu koje čine temelj prosocijalnog i altruističnog ponašanja i kasnijeg adekvatnog funkcioniranja djeteta u svijetu (Decety i sur., 2018). Sposobnost gledanja situacije iz tuđe perspektive razvija se postupno, s tim da se prvi znaci brige za drugoga javljaju oko dobi od 3 godine, nastavlja se intenzivno razvijati tokom djetinjstva i postiže vrhunac do kraja adolescencije (Boričević Maršanić i sur., 2017). Dok se afektivna počinje razvijati vrlo rano, kognitivna komponenta javlja se u predškolskoj dobi (Asada, 2015; Venesky, 2013). U adolescenciji su prisutne spolne razlike u doživljavanju empatije, zbog čega su kod adolescentica prisutne više razine empatije u usporedbi s adolescentima (Allemand i sur., 2014). Davis (1994) je utvrdio da nedostatak empatije često rezultira agresivnim i antisocijalnim ponašanjem. Adekvatan razvoj empatije u adolescenciji se odražava na višu razinu empatije u odrasloj dobi, s toga je važno pravovremeno razvijati empatiju kod djece, koristeći različite intervencijske programe koji mogu uključivati i životinje.

Unutar sve većeg broja literature postaju očite veze između asocijalnog ponašanja i nasilja nad životinjama. Konkretno, autori nastoje pronaći vezu između nedostatka empatije prema ljudima, nasilja prema ljudima i nasilja prema životinjama. Nedostatak empatije je predložen kao posrednički faktor u agresivnom ponašanju prema ljudima i životinjama. Stoga se humano obrazovanje predstavlja kao izuzetno učinkovit mehanizam kojim se nedostatak empatije može popraviti poučavanjem primjerenih stavova o dobrobiti životinja. Faktori za koje se zna da utiču na stavove prema životinjama su: spol, vjerski i politički stavovi, etička ideologija, vlasništvo životinja, dob i rasa. (Taylor i Signal, 2005).

Melson i Peet su otkrili da vezanost za ljubimca utiče na pozitivno emocionalno funkcioniranje. Djeca u pravilu iskazuju visok stupanj privrženosti kućnim ljubimcima, a dodir i fizički kontakt, koji su česti u međuljudskim odnosima koje karakterizira jaka privrženost,

karakterističan je i za interakcije s kućnim ljubimcima (Vizek-Vidović i sur., 2001). Razvoj empatije potiče se kroz odnos s toplim i suportivnim roditeljima, a sigurno privržena djeca pokazuju prosocijalno ponašanje i empatiju, manju agresivnost i neprijateljstvo (Rubin i sur., 2004). Stoga je poticanje razvoja empatije kod djece važno pitanje u odgoju. Jedna od metoda za promicanje razvoja empatije kod djece jeste poticanje izravnog kontakta sa životinjama. Već i sama prisutnost životinje dovodi do povećanja razine oksitocina koji utiče na razvoj empatije prema životinjama, ali i prema ljudima, te je stoga osnova za razvoj socijalne inteligencije (Kidd i Kidd, 1987).

Fawcett & Gullone (2001) ističu to da za razliku od onih s drugim ljudima, dječji odnosi prema životinjama pružaju priliku za emocionalno ulaganje i izražavanje bez negativne procjene i ne podliježu odbijanju (tj. bezuvjetno pozitivno mišljenje). Životinje iziskuju posebnu brigu i pažnju, te je važno poticati djecu da budu pažljivi, brižni i odgovorni prema njima. Djeca uče kako se povezati, brinuti i voljeti životinje unutar okvira teorije socijalnog učenja, koristeći klasično i operantno uslovljavanje (Brickel, 1985). Detaljno provedena istraživanja pokazala su da su djeca koja su odrasla uz nekog kućnog ljubimca naučila bolje tumačiti govor tijela, sitne neverbalne znakove na temelju kojih su prepoznavala što im njihov ljubimac želi kazati. Životinje svojim ponašanjem šalju informacije govorom tijela ili zvukom (lavež, mjaukanje...) da li su gladne, žedne, žele šetnju i sl. Djeca ulažu veliki napor nastojeći shvatiti te signale kako bi udovoljili svojim ljubimcima. Takva nastojanja da prepoznaju neverbalne znakove prenose i na drugu djecu i ljude pokušavajući prepoznati njihov govor tijela, i neverbalne znakove.

Hyde i sur. (1983) su pronašli da su vlasnici kućnih ljubimaca pokazivali veću razinu empatije i znatno veći rezultat na međuljudskom povjerenju u odnosu na ljude koji nisu imali ljubimce. Istraživači ističu da životinje jačaju socijalne interakcije među ljudima, jačaju društvene mreže i socijalne vještine kod djece. Mjere socijalnih kompetencija uključuju posmatrane ili prijavljene razine socijalnih vještina, socijalnu sklonost, status vršnjaka, prosocijalno ponašanje, kooperativu igru i sl. Guttman (1984) je utvrdio da dječaci koji su imali kućnog ljubimca postižu bolje rezultate na mjerama dekodiranja neverbalnih informacija, nego dječaci koji nisu imali ljubimca. Paul i Serpell (1993) su utvrdili da pojedinci koji su imali kućne ljubimce u djetinjstvu, imaju humanije stavove prema životinjama ali i ljudima od onih koji u djetinjstvu nisu imali kućne

ljubimce. Osim razvijenije sposobnosti empatije, djeca koja imaju psa ili mačku kao kućnog ljubimca pokazala su se više prosocijalno orijentiranom, a u adolescenciji se češće odlučuju odabrati pomagačku profesiju (Vizek-Vidović i sur., 2001.) Ovaj nalaz upućuje da se empatija usmjerena prema životinjama može generalizirati i na ljudsku empatiju.

Vrlo je važno da roditelji ohrabruju djecu na izravan kontakt s životinjama, ukazujući im da treba da ih poštuju i brinu o njima. Na taj način potiču djecu da budu brižni, suosjećajni i odgovorni.

3.3. Ljubimci i samopoštovanje

Pored privrženosti važan aspekt socio-emocionalnog razvoja jeste samopoštovanje. Kada djeca započnu brigu o kućnom ljubimcu ujedno počinju raditi i na samopoštovanju. Aktivnosti trebaju biti usklađene sa dobi djeteta, tako da mlađe dijete učestvuje u promjeni vode ljubimca, hranjenju, bacanju loptice i slično. Roditelji treba da ohrabre dijete, te pohvale ispunjenje ovakvih aktivnosti. Na taj način djeca izgrađuju samopoštovanje, osjećaju da su važni i uključeni. Kako se povećava dob djeteta tako se trebaju povećavati i zadaci koje treba obavljati, te u konačnici kada dođu u tinejdžerske godine upotpunosti mogu preuzeti brigu o ljubimcu na sebe. Kućni ljubimci predstavljaju važnu društvenu podršku. Bachman je otkrio da djeca redovito imenuju svoje kućne ljubimce kada ih se upita kome bi se prvo obratili za rješavanje problema. Brickel navodi da društvo životinje može pružiti emocionalni oslonac (Azenić, 2016). Istraživači naglašavaju kako kućni ljubimci pružaju emotivnu sigurnost djeci, bez obzira na sve. Ljudi su skloni kritikovati, osuđivati i prosuđivati druge, tako i djecu. Djeca osjećaju da su bezuvjetno prihvaćena od strane ljubimaca jer ih oni nikada ne ismijavaju, ne kažnjavaju i ne osuđuju.

Posjedovanje kućnog ljubimca često olakšava socijalne interakcije, kako djeci tako i adolescentima i odraslima. Naime, vlasnici kućnih ljubimaca se često upuštaju u razgovore sa ostalim vlasnicima. Tako da se često može primijetiti kako u parku vlasnici pasa dijele svoja iskustva i pričaju o svojim ljubimcima sa apsolutnim neznancima kao da su prijatelji. Mugford i M'Comisky su skovali termin 'društveno mazivo' kako bi opisali fenomen u kojem prisutnost životinje potiče društvene kontakte među ljudima (Azenić, 2016). Djeca koja su stidna i povučena te imaju problem sa ostvarenjem prijateljstva u školi, mogu prevazići takve problem zahvaljujući kućnom ljubimcu. Odnosno kućni ljubimci mogu imati ulogu u društvenoj potpori. MacDonald je

intervjuirao tridesetak desetogodišnjaka i 84 posto njih je izvijestilo da se broj socijalnih kontakata s drugom djecom i odraslima povećao dok su šetali psa. Djeca su također izjavila da su postala popularnija među vršnjacima nakon što su postali vlasnici ljubimca (Azenić, 2016).

Djeca izvještavaju kako se povjeravaju svojim ljubimcima u situacijama kada su bijesna, uzrujana ili preplašena. Iz ovih saznanja možemo izvesti zaključak da ljubimci kod djece imaju vrlo sličnu ulogu brata ili sestre. Štaviše, ljubimci su ogromna podrška djecu zbog konstantne безусловne pažnje i ljubavi koju pružaju. Ljubimci potpomažu pozitivan psihosocijalni razvoj kod djece (Melson, 2003) koja pokazuju poboljšanu empatiju, samopouzdanje, kognitivni razvoj i povećano učešće u socijalnim i sportskim aktivnostima.

Poresky i sur. (1988) utvrdili su povezanost između pozitivnog samopoimanja kod odraslih i dobi kada su imali prvog kućnog ljubimca, pri čemu su oni koji su imali kućne ljubimce prije 6. ili nakon 10. godine imali pozitivnije samopoimanje od onih koji su prvog kućnog ljubimca imali između 6 i 10 godina. Autori smatraju da se slabiji uticaj kućnih ljubimaca na razvoj djece u periodu između 6. i 10. godine djetetovog života može biti objašnjen kroz postavke teorije sustava (Bronfenbrenner, 1979), unutar koje hipoteziraju da su djeca u godinama kada kreću u školu više pod uticajem školskog nego obiteljskog okruženja (mikrosustava) (Poresky i sur., 1988).

Pozitivan uticaj kućnih ljubimaca je primjetan i u periodu adolescencije. Naime, poznato je da adolescencija može biti izuzetno težak i buran period za cijelu porodicu, jer je to vrijeme kada se oblikuje identitet kod djece i mijenja percepcija na svijet. Stoga, iako su možda veze sa životinjama već uspostavljene, fokus se prebacuje na održavanju ovih veza iz razloga što adolescenti percipiraju ljubimce na jako sličan način kao i djeca. Predadolescenti i mlađi adolescenti obraćaju se kućnim ljubimcima za podršku tokom stresnih razdoblja češće nego većini bliskih ljudi (Kurdek, 2009). Period rane adolescencije karakteriše visok nivo samosvijesti i samootkrivanja. U ovom periodu ljubimci mogu biti izuzetno važni jer im se adolescenti mogu povjeravati, ovo se posebno odnosi na dječake koji svoje probleme i dileme često ne iznose u društvu i porodici kako to inače rade djevojčice.

Davis i Juhasz (1985) navode da iako pozicioniraju ljubimce ispod svojih roditelja, adolescenti ih postavljaju ispred ostalih socijalnih izbora na listi stvari koje su im pomogle da se osjećaju bolje u momenta niskog samopouzdanja. Također, adolescenti životinje smatraju prijateljima i povjerenicima. U burnim momentima adolescencije, ljubimci se također mogu smatrati kao amortizeri tranzicije u zrelu dob. Kontakt sa životinjom u ranom periodu adolescencije pomaže djecu da razviju stabilne attribute ličnosti, kao što su srdačnost, empatija i saosjećanje, što im pomaže u odnosu sa vršnjacima, kao i u nošenju sa različitim stresorima i problemima kasnije u životu (Van Houtte i Jarvis, 1995).

Razne studije podržavaju ideju amortizacijskog efekta koji donosi veza između vlasnika i ljubimca na stres, bolest, raspoloženje i usamljenost. Specifična socijalna podrška koju pružaju životinje je sve više prepoznata kao jako važan modulator stresa. Ljubimci pružaju posebnu vrstu socijalne podrške, ona je bez osuđivanja i безусловna. Za sve što osoba misli da ne smije podijeliti sa ljudima zbog straha od osude, ismijavanja i neshvatanja ozbiljno, životinja vrlo rado sasluša (Hafen i sur., 2007). Pozitivni utecaji kućnih ljubimaca nisu usko vezani samo za djetinjstvo i adolescenciju, naprotiv sve veći broj istraživanja ukazuje na to da kućni ljubimci pružaju benefite i u odrasloj dobi. Ti benefiti su drugarstvo, potpora u zdravlju i relaksaciji, zaštita, ljubav, vjernost i u konačnici ispusni ventil odrasloj osobi da kroz igru sa ljubimcem probudi dijete u sebi.

3.4. Ljubimci i obiteljski kontekst

Kada je riječ o uticaju kućnih ljubimaca na djetetov mikrosistem, on može biti izuzetano pozitivan na više načina. Najprije posjedovanje kućnog ljubimca poboljšava život porodice kroz pozitivne stavove, davanje i primanje ljubavi, te povećavanje interakcije i komunikacije članova porodice. Spomenuli smo da mnoge porodice uzimaju ljubimce da bi naučili djecu odgovornosti i da bi im pružili društvo. Neke porodice čak koriste ljubimce za preusmjeravanje i rješavanje konflikta među članovima (Cohen, 2002). Kada razmišljamo iz percepcije klasičnog uslovljavanja, dijete može naučiti da ljubimac predstavlja sigurnost porodičnog doma. Dok kroz perspektivu modeliranja, dijete usvaja kako se roditelji ponašaju prema kućnom ljubimcu te može naučiti kako se adekvatno ponašati i usvojiti temelj veze između čovjeka i životinja. Uz to dijete uči koja ponašanja će uticati na pozitivne reakcije kod ljubimca, a koja ponašanja mogu izazvati negativna

ponašanja. Vjeruje se da posjedovanje ljubimca u porodici već do pete godina djetetovog života oblikuje djetetove stavove i ponašanja prema njemu (Brickel, 1985).

Bodsworth i Coleman (2001) su izvijestili o razlikama u stupnju privrženosti kućnom ljubimcu i zavisnosti da li rastu sa jednim ili dva roditelja. Naime, djeca koja imaju jednog roditelja bivaju više privrženija svom kućnom ljubimcu. Najvjerovatnijim se čini da djeca s niskom privrženošću kućnom ljubimcu svoju obiteljsku klimu percipiraju kao nepovoljnu. Nepovoljna obiteljska klima također može dovesti do toga da takva djeca nisu spremna uložiti vremena i energije u brigu oko kućnoga ljubimca, što dodatno dovodi do obiteljskih konflikata i kriza. (Smojver-Ažić i Topalović, 2010).

Pored toga kućni ljubimac može biti zaštitni faktor djetetu čiji roditelji prolaze kroz svađe ili period rastave. Također je značajna uloga kućnih ljubimaca u procesu tugovanja, ali često se zanemaruje i tugovanje kada nas napuste naši kućni ljubimci. Upravo smrt ljubimca može da bude pokazatelj djetetu kako je život prolazan, i da svi jednoga dana umiru, te da je to prirodno. Posljedica čovjekove žalosti nakon gubitka člana porodice ili prijatelja može biti dugoročna, i vrlo često uključuje depresiju, anksioznost, socijalnu povučenuost i smetnje u ponašanju. Prema svojoj ulozi u porodičnom sistemu, ne čudi ni da gubitak ljubimca može biti jednako teško i traumatično životno iskustvo, i ne postoji primjetna razlika proživljavanja kod djece, odraslih ili starijih osoba. Zapravo tugovanje proživljeno zbog gubitka ljubimca se uspoređuje upravo sa gubitkom voljene osobe (Archer i Winchester, 1994).

Proces tugovanja nakon gubitka ljubimca prate isti osjećaji kao što je ravnodušnost, šok, nevjerica praćeni osjećajima krivice, tuge, bijesa, anksioznosti i depresije. Također se dešava preokupiranost mislima i sjećanjima. Kako vrijeme prolazi, proces tugovanja prati oplakivanje koje slijedi prihvatanje gubitka, te na kraju otvaranje prema ideji o nabavci drugog ljubimca (Sharkin i Knox, 2003). Međutim, za razliku od odraslih dječija reakcija na gubitak voljenog ljubimca je drugačija. Zbog ranih razvojnih faza u kojima se nalaze, nemoguće je potpuno razumijevanje gubitka. Stoga se ponavljaju šabloni tugovanja, te se javlja vjerovanje da bi se njihov voljeni ljubimac mogao vratiti. Za razliku od djece, gubitak ljubimca kod starijih osoba često signalizira vrijeme za nabavku novog "dlakavog prijatelja". S obzirom na ove činjenice,

gubitak kućnog ljubimca je veoma važna tema kliničkog istraživanja, a kojoj se ne pridaje veliki značaj u zajednici. Potcjenjivanje težine gubitka ljubimca može rezultirati značajnom i dugotrajnom neriješenom tugom individue ili porodice. Ovo, zapravo pokazuje snagu veze između čovjeka i životinje.

4. ULOGA KUĆNIH LJUBIMACA U KOGNITIVNOM RAZVOJU DJECE I ADOLESCENATA

Kognitivni razvoj se odnosi na sposobnost učenja, razmišljanja, održavanja pažnje, snalaženja kroz različite životne situacije. Samim dolaskom na svijet dijete započinje upoznavanje svoje okoline, najprije preko različitih čula. U ranim godinama zdrav dječiji razvoj karakteriše radoznalost, stalno postavljanje pitanja zašto? Kako? Zbog čega? Kako su stariji tako imaju veću sposobnost fokusiranja pažnje na zadatke, rješavanje problema, razumijevanje apstraktnih koncepata i sl. Na kognitivni razvoj djeteta, pored bioloških predispozicija, utiču roditelji, socijalno i emocionalno okruženje i različite igre. Kognitivni razvoj kod djece potiče razvoj pojma o sebi, usvajanje pojmova o veličini, obliku i bojama. Kako bi se dijete moglo zdravo razviti, potrebno mu je omogućiti sigurnu, toplu i poticajnu okolinu. Proučavanje intelektualnog razvoja kod djece pokazalo je da su djeca na aktivnost motivirana znatijeljom. Ta znatijelja se očituje u potrebi da se istraži okolina, a objašnjava se potrebom za optimalnom stimulacijom .

Vigotski se smatra kao drugi teoretičar nakon Piageta, u pogledu važnosti za područje kognitivnog razvoja. Vigotski je smatrao kako se mišljenje, jezik i rasuđivanje razvijaju kroz socijalnu interakciju s drugima, posebice s roditeljima (Vasta i sur., 1995). Dvije njegove najveće ideje su internalizacija i zona proksimalnog razvoja. Vigotski je smatrao kako se kognitivni razvoj događa izvana prema unutra putem internalizacije. "Internalizacija je apsorpcija znanja iz konteksta" (Sternberg, 2005). On naglašava socijalne uticaje za razliku od Piageta koji je naglašavao biološke uticaje, kao ključne za razvoj spoznaje. Brojne studije istraživale su uticaj životinja na socijalni i emocionalni razvoj djece, ali mali broj je onih koji su istraživali njihov uticaj na kognitivni razvoj. Zapravo, istraživanja vezana za kognitivni razvoj su najčešće usmjerena na terapijski uticaj pasa.

Ako se u djetetovu sigurnu i poznatu okolinu unese neka promjena, novi podražaj, dijete će nastojati da to istraži i uklopi u svoju već poznatu sliku okoline. Jedna od tih promjena može biti dolazak kućnog ljubimca u kuću. Dakle, svaka optimalna promjena u okolini djeteta potiče ga na aktivnost istraživanja, te potom na prilagodbu. Oko druge godine dijete počinje koristiti simboličke reprezentacije objekata iz svoje okoline, razvija kognitivne sposobnosti, govor i sve što mu omogućava rani oblik originalnosti pri konstrukciji vlastitog svijeta i okoline. Pred kraj druge godine dijete otkriva da je ono fizički neovisno od okoline, te se počinju javljati nove potrebe. Samostalno istraživanje okoline donosi osjećaj zadovoljstva i ugone jer dijete uči da može savladati nove zadatke samostalno. Razvija se osjećaj samoeфикаsnosti i kompetentnosti. Djetetov kognitivni razvoj u velikoj mjeri može biti obogaćen rastom u domaćinstvu sa kućnim ljubimcem. Odnos s kućnim ljubimcem može imati značajne pozitivne učinke na dijete, posebice na razvoj socijalnih i kognitivnih kompetencija (Melson, 2003). Uz njega dijete postaje aktivnije, povezanije kako sa prirodom tako i sa svojom porodicom. Melson (2003) je rekao da su životinje predvidljivo nepredvidljive, upravo to ih čini zanimljivim djeci. Ukoliko se osvrnemo na Piagetovu teoriju, taj kognitivni nesklad, odstupanje od utvrđene sheme poziva dijete na učenje. Prema Piagetu djeca u predoperacijskom stadiju započinju postepeno razvijati spoznaju o tuđim položajima i ulogama, te nisu u potpunosti egocentrična. Upoznavanje djece sa životinjama tokom tako osjetljivog razdoblja mogu donijeti optimalne rezultate u smislu promicanja njihovih sposobnosti i unaprijediti socijalni i kognitivni razvoj. Djeca uključuju svoje kućne ljubimce u fizičku, maštovitu i slobodnu igru, te socijalno i kognitivno funkcioniranje može biti poboljšano zbog vježbanja sposobnosti rješavanja problema i kreativnosti.

4.1. Ljubimci, učenje i govor

Životinje za većinu djece mogu biti snažni motivatori za učenje iz dva poznata razloga: djeca brže usvajaju i zadržavaju informacije o temama koje su im emocionalno važne (Hatano i Inagaki, 1993), i dječje učenje je optimizirano kada se odvija u kontekstu relevantnih odnosa. (Vygotsky, 1978.) Pretpostavljalo se da interakcija sa životinjama može pružiti mogućnosti za poboljšanje egzekutivnih funkcija (mentalnih procesa koji čine osnovu za planiranje, pažnju, pamćenje i samokontrolu) smanjenjem stresa i socijalnom potporom što zauzvrat može uticati na ponašanje i poboljšanje akademskih ishoda (Ling i sur., 2016). Stoga bi moglo biti vjerojatno da će dugoročna prisutnost kućnih ljubimaca kod kuće značajno uticati na dječji kognitivni razvoj i obrazovne ishode. Međutim, kvaliteta postojećih dokaza još nije dovoljno jaka da bi se izveo konačni zaključak.

Istraživanje Maruyama (2011) pokazalo je da učenici između 10-14 godina koji su bili više privrženi svojim ljubimcima imaju bolje rezultate u sposobnostima zauzimanja perspektive, u usporedbi sa učenicima koji su manje privrženi svom ljubimcu. U istoj studiji je pokazano da učenici čiji su roditelji davali jasne smjernice kako se brinuti o životinji i koji su isto tražili od djece zapravo postižu veće rezultate na skali privrženosti ljubimcu. Što implicira da se djeci najprije treba objasniti na koji način trebaju da se brinu o ljubimcu, trebaju postojati jasna pravila, obaveze i odgovornosti. Na taj način dijete će postati više privrženo za ljubimca, i tek se onda mogu razmatrati pozitivni efekti ljubimca na daljni razvoj kod djece. Istraživanja su pokazala da ona djeca koja su privržena svojim ljubimcima bivaju samostalnija u odlučivanju i imaju više samopouzdanja, u odnosu na djecu koja nemaju ljubimce ili im nisu privržena.

Roditelji najčešće prilikom učenja govora djecu ispituju kako se oglašavaju različite životinje. Prilikom posjeta zološkim vrtovima ili centrima, djeca iskazuju posebnu radost i sreću kada čuju neobični "govor" majmuna, lavova i drugih životinja. Ništa manje zadovoljstvo ne pokazuju i kada su u pitanju kućni ljubimci, koji ih svojom spontanošću uveseljavaju, pozivaju na igru i smijeh. Takva interakcija sa životinjama istovremeno potiče razvoj verbalnih vještina i usvajanje jezika kod male djece. (Guttman i sur., 1985). Djeca imaju potrebu da pričaju sa svojim kućnim ljubimcem, iako i jedna i druga strana ima ograničene verbalne sposobnosti, to često nije problem da se interakcija odvija. Iako komunikacija sa životinjama može djelovati ograničavajuće

s obzirom da se odvija samo na neverbalnoj razini, upravo je to jedan od razloga zašto životinje i mlađa djeca tako lako uspostavljaju blizak odnos (Lakatoš, 2018).

Pretpostavlja se da ljubimci mogu olakšati usvajanje jezika i potencijalno poboljšati verbalne vještine kod djece. (Poresky, 1996). To bi se moglo dogoditi kao rezultat blebetanja malog djeteta svom kućnom ljubimcu ili pak kada se ljubimcu obraćaju u obliku pohvale, naredbe, ohrabrenja ili kazne. Iako nije empirijski provjereno, može se pretpostaviti da ljubimac nerijetko služi kao subjekt razgovora djeci. To može aktivno poticati izgradnju rječnika. Rano istraživanje receptivnih rječnika pronašlo je vezu među ljubimcima i djece od 3 do 6 godina. Rezultati su pokazali veći skor na verbalnoj inteligenciji kod djece koja su umjereno povezana sa svojim ljubimcima, u usporedbi sa djecom koja ne posjeduju kućne ljubimce. Za onu djecu koja imaju razvijene verbalne vještine, izuzetno poticajno može biti učenje sa životinjama, čitanje ili učenje životinje trikovima. Svaki odgovor životinje, djetetu može biti podstrek za novo učenje ili pak usvajanje znanja o društvenim ponašanjima. Ukoliko dijete zove životinju, pri čemu ona ne reagira, dijete uči da je sasvim uredu da nekada životinje i ljudi nisu raspoloženi za igru. Melson (2003) izvještava o dokazima da životinje mogu potaknuti kognitivni rast malog djeteta kroz znatiželju i učenje, istovremeno pružajući emocionalnu podršku i bezuvjetno pozitivno poštovanje. On navodi da će za mnogu djecu životinje vjerojatno biti snažni motivatori učenje, možda zahvaljujući tome što djeca uče i zadržavaju više pažnje i interesovanja kada je riječ o njima poznatim predmetima ili značajnim odnosima.

4.2. Ljubimci u školskom kontekstu

Također postoje različite hipoteze o uticaju kućnih ljubimaca na obrazovne ishode. Djeca od 6 do 15 godina koja su posjedovala dva ili više kućnih ljubimaca postigla su bolji rezultat na osnovu činjeničnog znanja o životinjama za razliku od onih učenika koji nisu vlasnici ljubimaca. (Prokop i sur., 2005). Ovo upućuje na činjenicu da djeca mnogo bolje usvajaju znanje iz iskustva, odnosno kada aktivno uče. Mnoge zapadne zemlje su prepoznale ovu važnost, te se redovno životinje uključuju u nastavu, posjećuju zoološki centri i sl. Švedska studija koja je uključivala kvalitativne intervju u vezi s uticajem kućnih ljubimaca na razvoj djece i želju za učenjem . Pitanja kojim su se bavili jesu “ Šta možete učiti uz vašeg ljubimca” i "Čemu vas može naučiti vaš

ljubimac?". Odgovori su pokazali da posjedovanje pasa i mačaka može olakšati proces učenja i razvoja djece uzrasta 4–5 godina. Konkretno, vlasništvo kućnih ljubimaca pomoglo je proces učenja u dvije potkategorije: 1. *Razvijanje empatije i osjećaja* i 2. *Biti dobar na zadacima u vezi sa školom* (Svensson, 2015).

Trenutna istraživanja zagovaraju da vlasništvo nad kućnim ljubimcima i interakcija sa životinjama služi kao katalizator učenja i vodi napretku i u kognitivnom i u psihosocijalnom području. Također, ljubimci pružaju djeci pozitivna iskustva dok uče i usvajaju znanja o socijalnom ponašanju. Primjeri osjećaja koji su izraženi kod mnoge djece u ovom istraživanju su da "životinja sluša samo njih i daje im punu pažnju". Takva pažnja može djeci pružiti osjećaj važnosti, zadovoljstva i želje za više učenja (Svensson, 2015). Pored prednosti kojima životinje pridonose općem zdravstvenom stanju čovjeka, posebno djece, ona također pozitivno djeluju na dječije emocionalno stanje, kao i njihovu prilagodbu školskom kontekstu. Naime, životinje su korisne u poticanju pismenosti čime djetetu osiguravaju okruženje bez osuđivanja i stresa, što potiče djecu da razvijaju sigurnost u sebe kako bi se bolje fokusirala na budućnost i ostvarenje svojih ciljeva.

U istraživanjima često možemo naići na brojne primjere intervencija u kojima djeca koja imaju poteškoće sa čitanjem i pisanjem psima čitaju slikovnice. Sigurno i neosuđujuće okruženje kakvo je igra sa psom u prirodi ili kod kuće stimuliše djecu, te ona postaju uspješnija u aktivnosti čitanja. Istraživanja pokazuju da ukoliko dijete ima problema sa mogućnosti hvatanja olovke, te je nemotivirano da piše radne listiće, ono je u stanju da crta životinje, najčešće pse, a da ima osjećaj da se pred njim nalazi opuštenu i zabavnu aktivnost, a ne zahtjevan zadatak. ("Paws for People," 2005; prema Sheckler, 2017). Također, studije pokazuju da životinje pomažu djeci koja imaju teže emocionalne teškoće u poticanju razvoja emocionalne stabilnosti i pozitivnijeg stava prema školi (Anderson i Olson, 2006; prema Friesen, 2009). Životinje potiču djecu na izgradnju samopouzdanja jer im postaju prijatelji sa kojima imaju mogućnost da se snažno povežu (Zaslouff i Hart, 1999; prema Friesen, 2009). Rezultati istraživanja pokazuju da su djeca kooperativnija, spremnija da odgovore na zahtjeve i pitanja odrasle osobe, te pažljivija kada je pas prisutan u učionici (Limond i sur., 1997; prema Friesen, 2009), dok su u terapijskom procesu djeca pokazala povećanu želju, budnost i interesovanje za socijalne kontakte kada je u terapiju također bio uključen pas. Istraživanja u području AAT pokazuju da interakcija djece sa psima i mačkama

pomaže da ostvaruju više socijalnih interakcija sa svojim vršnjacima osobito u uvjetima posebnog obrazovanja kod djece koja imaju neke poteškoće. Ta interakcija ostvaruje se na jedan od tri načina:

1. psi ili mačke mogu djeci pružiti bezuvjetnu socijalnu podršku jer ih djeca doživljavaju kao svoje prijatelje (Anderson i Olson, 2006; prema Friesen, 2009)

2. njihov spontani entuzijizam za socijalnim interakcijama može potaknuti djecu na više socijalnih ponašanja (Prothmann i sur., 2006; prema Friesen, 2009)

3. oni mogu potaknuti dijete na pozitivne interakcije prema učitelju tokom i nakon interakcije (Limond i sur., 1997; Walters i sur., 2008; prema Friesen, 2009)

Također, istraživanja pokazuju da životinje pomažu djeci sa govornim poteškoćama. Npr, vrlo je poznat Tango pas koji pomaže djeci sa govornim manama, a jedna od aktivnost u kojoj on sudjeluje sa njima je slaganje rima. Oni zajedno stoje ispred poda koji je prekriven raznobojnim parovima riječi koje se rimuju (npr. mače i hlače). Djeca trebaju da usmjere svoju pažnju na tačan izgovor riječi, te da ukoliko je zadatak uspješno obavljen podignu jedan od šarenih oblika kako bi vidjela nalazi li se ispod njih papirnata kost. Kroz cijeli zadatak djecu prati Tango i sa pažnjom sluša djecu dok sa potpunom fokusiranošću izgovaraju rime. Ukoliko djeca pronađu papirnatu kost ona pitaju Tango da sjedne i pri tom rade na izgovoru suglasnika s. Nakon što Tango obavi zadatak i sjedne, djeca joj daju poslasticu. Djeca su na taj način motivirana i trude se da izgovore što više riječi kako bi ponovo dobili šansu da Tango daju još jednu poslasticu (Friesen, 2009).

Dokazano je da prisutnost životinja izaziva neposredne pozitivne učinke u situacijama ispitivanja spoznaja poput pamćenja, kategorizacije i pažnje, studije o jeziku, pismenosti. Rađene su različite studije za ispitivanje akutnih, neposrednih učinaka prisutnosti psa na vještinu čitanja. Vještine čitanja su ključne za uspjeh u školi ali i svakodnevnom funkcioniranju u društvu. Čitanje s psima postaje sve popularnije u razvijenim zemljama. Različite studije doista nude utemeljene dokaze da psi mogu olakšati učenje i čitanje zbog fizioloških, emocionalnih, psiholoških i socijalnih uticaja. Interakcija sa smirenim, miroljubivim psom pomaže učeniku da se oslobodi stresa, povoljno utiče na krvni pritisak, rad srca i smanjuje nivo kortizola. Istraživači su ispitali uticaj prisustva psa, kada su djevojčice radile aritmetičke zadatke. Poznato je da za mnoge djevojčice matematički zadaci predstavljaju veliki stres, a nerijetko i aktivaciju stereotipne

prijetnje te zadatke rade lošije nego što bi to inače radile. Prisustvo psa prilikom izrade zadataka je smanjio broj simptoma, znatno više nego kada su zadatke radile u prisustvu svojih prijatelja. (Endenburg i Lith, 2011). Pas kod djece izaziva uzbuđenje, povezano sa povećanom motivacijom i koncentracijom, te u konačnici bolje performanse čitanja. Da bi efekti bili jasno vidljivi, važno je uvježbati djecu kako čitati psu, a da se to ne pretvori u igru.

Hediger i Turner (2004) su pronašli značajno pojačan učinak učenja u zadatku pamćenja, u prisustvu psa. Interakcija s prijateljskim psom ili životinjom ne daje samo rezultate u smanjenju fizioloških i subjektivnih mjera stresa, već poboljšava raspoloženje i smanjuje depresiju. Prisustvo psa može promovirati društvenu homogenost u grupi i olakšati međuljudske interakcije. Svi ovi efekti su relevantni za školski kontekst. Fiziološki i psihološki stres se očituje u negativnoj izvedbi, zatim smanjuje kontrolu impulse, motivaciju i onemogućava korištenje meta-kognitivnih strategija. U prisustvu psa osnovnoškolci se brže koncentrišu, samostalniji su i precizniji tokom izvođenja zadataka. Zahtijevaju manji broj uputa od nastavnika i pobliže ih se drže. (Wohlfarth i sur., 2014). Prisutnost psa u predškolskim ustanovama može potaknuti prepoznavanje objekata kao kognitivni zadatak, na temelju čega se odbacuje laička pretpostavka da će prisutnost psa narušiti koncentraciju djece (Gee i sur., 2010).

5. TERAPIJSKI UČINCI KUĆNIH LJUBIMACA KOD DJECE I ADOLESCENATA SA RAZLIČITIM ZDRAVSTVENIM STANJIMA

Mnogi ljudi koji nisu ljubitelji životinja i nisu navikli na život sa njima, odbacuju samu pomisao da postoje brojne prednosti i koristi života sa njima. Međutim, empirijske spoznaje ukazuju na veliki broj benefita koje nam omogućavaju životinje, jedan od najvažnijih jeste terapija uz pomoć životinja. Ona u posljednje vrijeme privlači sve veću pažnju medija i stručnjaka iz različitih oblasti, međutim prema pisanim zapisima životinje su korištene kao terapeuti još u 9. stoljeću u mjestu Gheel u Belgiji. Stanovnici su obučavali ljude kako da se ophode prema životinjama, a potom su te životinje koristile osobama sa invaliditetom. Također je otac psihologije Sigmund Freud koristio vlastite pse u terapijskim seansama, kako bi klijenti mogli lakše da se otvore i opuštenije govore o svojim problemima. Posebno je koristio ovo u radu sa adolescentima i djecom. Najveći doprinos za uvođenje životinja u terapijske svrhe, dao je dječji psiholog Boris Levinson. On je prilikom rada sa jednim dječakom, koji nije želio razgovarati, niti surađivati, otišao i ostavio ga sa svojim psom. Kada se vratio u prostoriju dječak je razgovarao sa psom. Ovu ideju je prezentovao 1962. godine na godišnjoj skupštini Američkog društva psihologa. Međutim nije dobio odobravanje od strane kolega, naprotiv takva ideja je primljena sa mnogo nevjerice i podsmijeha. Uprkos tome Levinson nije odustajao od te ideje i upustio se u znanstveno istraživanje takvog oblika terapije. Zahvaljujući njegovoj istrajnosti danas se sa sigurnošću priča o pozitivnim efektima psa u terapiji kod djece sa poteškoćama iz autističnog spektra, shizofrene djece, hiperaktivne djece i djece sa različitim teškoćama u ponašanju, učenju itd.

Prema Chandleru (2005), terapija potpomognuta životinjama je namjerno uključivanje životinje u tretmanski plan, koje uključuje licenciranog pružatelja tretmana koji usmjerava interakcije između pacijenta i korisnika prema postignuću specifičnih ciljeva. (Lakatoš, 2018.) Dimitrijević (2009) pak smatra da je terapija potpomognuta životinjama metoda rehabilitacijskog tretmana čija posebnost se sastoji u tome da životinja uključena u terapijski proces postaje važan posrednik koji dovodi do pozitivnih promjena u ponašanju i zdravlju korisnika. (Lakatoš, 2018.)

Danas postoji širok spektar pomažućih usluga u kojima životinje sudjeluju u neposrednom radu s korisnicima. Kolika je moć životinja pokazuje i činjenica da su terapijski psi bili poslani u Pentagon nakon terorističkog napada koji se dogodio u Washingtonu 11. septembra 2001. (Sorrell, 2006). Psi su bili pristutni na mjestu gdje su se razmjenjivale informacije o napadu. Psi su pomogli umiriti porodice nastradalih, a djeca su bila u mogućnosti da pričaju sa njima iako su mnoga od njih imala problema sa izražavanjem osjećaja (Sorrell, 2006). U konačnici, povezivanje djece i životinja omogućuje stvaranje jake veza koja se zasniva na neosuđivanju i prihvaćanju, a u kojoj dijete ima posebnu poziciju „odgajatelja“ (Melson, 2001; prema Friesen, 2009).

5.1. Terapija potpomognuta životinjama

Pojam terapije potpomognute životinjama podređen je pojmu intervencije potpomognute životinjama, koji kao krovni termin predstavlja sve cilju orijentirane intervencije koje namjerno uključuju ili inkorporiraju životinje u pružanje zdravstvenih, obrazovnih i društvenih usluga radi postizanja terapijskog učinka kod ljudi, a okvirno se mogu podijeliti na terapiju potpomognutu životinjama, aktivnosti potpomognute životinjama i obrazovne aktivnosti potpomognute životinjama (Jegatheesan i sur., 2015).

Važno je napraviti distinkciju između terapije potpomognute životinjama i upotrebe terapijskih životinja. Naizgled isti termini, međutim pored sličnosti postoji i razlika između životinja koje služe kao pomagači. U terapiji uz pomoć životinja, životinje pomažu onima koji su cilj te terapije. To mogu biti djeca, adolescenti ali i odrasle osobe, zdrave ili bolesne osobe. Životinje koje su dio te terapije ne moraju nužno biti dresirane, već su ciljano izabrane u istu zbog svojih već izraženih osobina ličnosti. Dok terapijske životinje uvijek prolaze ozbiljnu dresuru. Gore spomenute osobine ličnosti kod životinja podrazumijevaju razlike u temperamentu, agresivnosti, miroljubivosti, spremnosti za učenje i sl. Osobe koje nemaju dodira sa životinjama često generaliziraju osobine istih, s toga razmišljaju kako su svi psi agresivni, ili sve mačke umiljate. Nerijetko ne mogu shvatiti bol i tugu kada vlasniku ljubimca uquine životinja i predlažu da nabave drugog, kao da su svi isti. Upravo te razlike u osobinama ličnosti određuju da li neka životinja može biti dio terapijskog procesa ili u konačnici postati terapijska životinja. Najčešće

korištene terapijske životinje jesu psi. Ukoliko su klijenti u terapiji djeca, taj pas bi trebao biti miroljubiv, voljeti djecu, biti sklon igri posebno ukoliko je riječ u fizikalnoj terapiji.

Na području psihosocijalnih intervencija terapija uz pomoć kućnih ljubimaca prepoznata je kao legitimno sredstvo pomoći djeci s psihijatrijskim poremećajima u zapadnim zemljama. Uzimajući u obzir fiziološke i psihološke reakcije koje poboljšavaju zdravlje, prirodno je da se PAT (pet assisted therapy) koristi za: poticanje socijalizacije, povećanje reakcije i animiranje povučene osobe, pružanje zadovoljstva, promicanje humora, jačanje morala, ispunjenje potreba za njegovanje, unapređenje postavljanje liječenja, smanjenje ovisnosti o psihotropnim lijekovima i pomaganje pojedincima u kontaktu sa stvarnošću pružanjem oblika osjetilne stimulacije, kao i povećanim društvenim interakcijama. (Katcher i sur., 2000). Nadalje, povezivanje sa životinjama povezano je s povećanim osjećajem sigurnosti i sa povećana vjerojatnost redovitog vježbanja. Aktivnosti potpomognute životinjama su različite, nisu striktno strukturirane i planirane. Primjeri toga su druženja s djecom u različitim kontekstima, poput vrtića, edukativnih radionica, rekreativne svrhe, bolnice, zatvori za maloljetnike i dr.

Prije početka terapije uz pomoć životinja važno je utvrditi je li klijent ranije imao kućnog ljubimca (ili više njih) i kojeg te pokazuje li još uvijek interes za životinje. Osobe koje su ranije imale kućne ljubimce ili one koje pokazuju zanimanje za njih smatraju se mogućim kandidatima za terapiju uz pomoć životinja. Kad je riječ o djeci, prije početka terapije uz pomoć životinje, valja pribaviti dopuštenje roditelja. Ali i kad su klijenti odrasli ljudi, dobro je da su članovi obitelji upoznati s ciljevima i načinom provedbe terapije kako bi i njihovo sudjelovanje pridonijelo što boljim rezultatima (Arambašić i Vizek-Vidović, 2000).

Psihoterapijski procesi koji dovode do terapijskih promjena PAT-a opisani su u tablici 1.

TERAPEUTSKI FAKTORI	TERAPIJA POTPOMOGNUTA ŽIVOTINJAMA
Odnos terapeut-klijent	Lako se formira sa ljubimcima zbog njihovog neosuđujućeg, toplog i privlačnog pristupa
Razvoj nade	Postiže se stalnim i bezuvjetnim pozitivnim uvažavanjem i odnosom između ljubimca i klijenta
Razvoj povjerenja	Formira se jako zbog dobroćudne prirode životinja
Očekivanje promjene	Visoka zbog ulijevanja nade i povjerenja, osjećaja savezništva između ljubimca i beznadežnih ljudi
Socijalni uticaj izliječenja	Visok, baš kao što životinje mogu preći preko svih socio-kulturalnih podjela kako bi dosegle do ljudi
Kompetencije terapeuta	Prisutne su kod inteligentnih i dobro treniranih životinja
Pridržavanje liječenja	Poboljšano zbog potrebe i privlačnosti da se bude sa terapeutom

Slika 1. Procesi u terapiji potpomognutoj životinjama (Chandramouleeswaran i Russell, 2014).

Životinje su se pokazale i kao vrlo korisne u radu sa djecom koja su pretrpjela neki vid zlostavljanja, naročito seksualno zlostavljanje. Psiholog Alan Beck i psihijatar Aaron Katcher su dali pravu potvrdu da je ova terapija korisna i valjana, koristeći fiziološke mjere. Dokazali su da je kod osoba u interakciji sa psom ili čak samo prisustvo psa, dovelo do značajno pozitivnih fizioloških promjena. Disanje postaje pravilnije, smanjuje se krvni pritisak, ubrzan rad srca itd. Važno je istaći da je danas ovo izuzetno popularna terapija u svijetu, ali ne i u našoj zemlji. Međutim za ovakav vid terapije koristite se dobro trenirane i socijalizirane životinje kao pomagači. Ovakva terapija se učvrstila u medicinskim ustanovama, centrima za mentalno zdravlje, ustanovama za fizikalnu terapiju, zatvorima i sl. Ogromna količina stresa je u igri kod djece koja u bolnicama prolaze tretmane protiv raka ili drugih težih oboljenja. Ta djeca su morala da napuste relativno sigurno okruženje svojih domova i poznate okoline i da se suoče sa ekstremno neprijatnim i dugim tretmanskim procesima. Međutim, istraživanja pokazuju da je primjetno

poboljšanje raspoloženja i emocionalnog zdravstvenog stanja kod hospitalizovane djece u čiji tretman su uključene posjete ljubimaca (Kaminsky i sur., 2002), što dovodi do zaključka da kućni ljubimci i terapija sa životinjama (AAT) olakšavaju proces oporavljanja hospitalizovane djece.

Također su izuzetno korisni u radu sa djecom koja odbijaju odlazak na fizikalnu terapiju, jer su im mišići zgrčeni i svaki vid fizikalne terapije im je bolan. Životinja koju dijete može maziti, pričati sa njom, grliti je i sl. znatno olakšava samu fizikalnu terapiju. Nerijetko se dešava da djeca i uz velike bolove, počinju koračati zbog psa ili mačke koja ih prati i zove na igru. Različite životinjske vrste, kao što su konji, zečevi, psi, pa čak i delfini, su dio terapijskog procesa osoba sa posebnim potrebama, kako sa mentalnim, tako i sa fizičkim poteškoćama (Spence i Kaiser, 2002). U radu sa djecom koja imaju poteškoće iz autističnog spektra, terapija ja psima, mačkama, konjima a naročito delfinima se pokazala kao izuzetno korisna. Interakcija djece sa autizmom i ADHD poremećajem sa delfinima daje pozitivne rezultate, gdje je primjetno povećanje verbalizacije, smislenog govora i poboljšane motorike kod djece (Nathanson i sur., 1997). Danas terapijski psi pomažu i djeci sa emocionalnim poremećajima, smanjenju depresije, anksioznosti, različitim traumama. Efekti terapije potpomognute životinjama na pacijentima sa govornim manama su također vidljivi i pozitivni.

5.2. PAT i hiperaktivni poremećaj pažnje

Hiperaktivni poremećaj pažnje (ADHD) jedan je od najčešćih neurorazvojnih poremećaja, a karakteriziraju ga osnovni simptomi nepažnje, impulsivnosti i hiperaktivnosti. S obzirom na ograničenja postojećih strategija liječenja, potrebno je razmatrati i istraživati alternativne pristupe tretiranju istog. Pilot studije iz ovog područja izvještavaju o obećavajućim promjenama u ponašanju društvene uloge, kvaliteti života i kontroli motoričkih performansi djece s ADHD-om. (Cuypers i sur., 2011)

Djeca i adolescent sa dijagnosticiranim ADHD-om imaju izražene teškoće prilikom socijalizacije, jer ih okolina i vršnjaci često ne razumiju i odbacuju. Uključivanje životinja u njihov život im znatno olakšava socijalizaciju. Ti socijalizacijski učinci interakcije između čovjeka i životinje pokazuju izuzetnu važnost za liječenje djece s ADHD-om. Veliki broj istraživanja je

pokazalo pozitivne efekte terapije uz pomoć životinja kod djece sa ADHD sindromom. Postoje različiti programi koji danas uključuju neki vid životinjske asistencije u radu sa hiperaktivnom djecom. Jedan program u Americi je uključivao djecu sa hiperaktivnim poremećajem u sportske aktivnosti ili u zoo vrt. Djeca su sama birala koju od dvije aktivnosti žele. Aktivnosti u zoološkom vrtu su značile “ usvajanje” jedne životinje i brigu o njoj. Najprije su morali savladati kako se brinuti o toj životinji. Govorili su tiho i polako kako ne bi prepadali životinje, hranili su ih, čistili i svake sedmice su pet sati provodili u zoološkom vrtu sa njima. Instruktori koji su radili sa djecom su izvještavali o mnogo većoj koncentraciji dječaka, većoj želji za saradnjom i učenjem, te mnogo manji broj negativnih ponašanja kod kuće. Dječaci su mnogo više dolazili u zoološki vrt, odnosno bili su znatno redovnijii od učenika koji su se odlučili za sportske aktivnosti. Ovaj program je bio prvi kontrolisani eksperiment, namijenjen za poremećaj koji se inače tretirao pretežno farmakoterapijom.

ADHD često ne bude pravovremeno dijagnosticiran, te djeca bivaju kažnjavana i etiketirana kao bezobrazna, loša, neodgojena i neposlušna. Na veliku žalost često su zlostavljana i unutar obitelji zbog takvog ponašanja. Zbog nemogućnosti da usmjere i održe pažnju, djeci sa ADHD-om životinje predstavljaju izuzetno interesantan podražaj. Onda kada se djeca opuste i steknu povjerenje u životinju, počinju osjećati da negdje pripadaju i da su prihvaćeni od nekoga. Prisustvo životinje koja je miroljubiva, povećava razinu oksitocina u krvi, što je naročito važno za djecu sa ADHD-om. Naime dijagnosticiranje ADHD-a kod djece često znači promjenu u funkcioniranju i same porodice. Simptomi poput pretjeranog emocionalnog ponašanja ili nepoštivanja roditelja bivaju razlog sukoba u porodici. Posljedica toga jeste visok nivo stresa za sve članove porodice. Takve obrasce ponašanja djeca ispoljavaju i u školi, s toga su i nastavnici izloženi uobičajnim simptomima hiperaktivnog poremećaja pažnje od učenika. Učenici sa ovim poremećajem imaju nisku toleranciju na frustraciju, nestrpljivi su i impulzivni, te se često agresivno i razorno ponašaju. Terapija uz pomoć životinja može doprinijeti rješavanju ovih poteškoća, jer one djeluju kao društveni katalizator. Znanstveni članci ponajviše ističu ulogu psa u ovim terapijama. U studiji McNicholasa i Collisa (2000) pokazano je da postoji statistički značajna razlika između ispitanika koji su pet dana provodili u običajnim aktivnostima sa psom i pet dana bez prisustva psa. Zapravo prisustvo psa je značilo mnogo više interakcije sa drugim ljudima, posebno strancima. Taj podatak govori da bi i djeca i adolescent sa dijagnozom ADHD-

a imala veće prilike za upoznavanje novih ljudi i kontrolu svog ponašanja za vrijeme socijalne interakcije.

Najveći pokazatelj dobrobiti uključivanja životinja u život djece s ADHD-om jeste značajno smanjenje agresivnih i hiperaktivnih ponašanja. Djeca su imala veće društvene kompetencije u situacijama kada su se trebali ponašati prosocijalno i kooperativno (Katcher i Wilkins, 2000). Istraživanje Schuckera i sur. (2015) je još jedno u nizu koje upućuje na pozitivne efekte kućnih ljubimaca u tretmanu. Roditelji djece su izvjestili o pozitivnim učincima u socijalnim vještinama poput komunikacije, suradnje, odgovornosti, empatije, rješavanje sukoba nakon tretmana sa psima u kombinaciji sa KBT-om. U konačnici možemo zaključiti da korištenje pasa znatno utiče na socijalni život kod osoba sa ADHD-om.

Pored socijalne komponente, napredak je značajan i u motivaciji djece sa ADHD-om. Zbog čestog odbacivanja, agresivnih ispada i nemogućnosti kontrole emocija djeca bivaju manje motivirana za rad i ispunjavanje zadataka. Konkretno, moglo bi se očekivati da interakcija s ili prisutnost životinja moglo bi pomoći djeci s ADHD-om da bolje reguliraju svoje motivacija za ispunjavanje terapije, uključivanje njihove pažnje i upornosti, kao i za uspješno sudjelovanje u društvenim interakcijama. Rezultati različitih studija pokazali su da prisutnost životinja može potaknuti motivaciju na nekoliko načina. Povećani su pozitivni stavovi i osjećaji prema školi i učenju kroz prisustvo psa u učionici. Tačnije, veće promjene su izvijestili osnovnoškolci o standardiziranim mjerama samoizvještavanja kada je pas bio prisutan u učionici jednom sedmično tokom jedne godine (Beetz, 2013) u usporedbi s kontrolnom grupom bez psa. Uloga životinja kao pokretača učenja i njihova sposobnost poboljšanja pozornosti mogu se primijeniti na liječenje i podršku djece oboljele od ADHD-a, jer ta djeca pokazuju i nedostatak pozornosti i akademskih performansi (Frazier i sur., 2004). Pokazano je da su životinje potaknule učenje i olakšale motivaciju, terapija potpomognuta životinjama bi mogla biti dragocjen pristup podrške akademskom razvoju djece s ADHD-om.

5.3. PAT i autizam

Posljednjih nekoliko desetljeća bilježi se znatan porast prevalencije poremećaja iz autističnog spektra (PAS) u cijelom svijetu. Taj podatak je pojačao interes kako kod stručnjaka, liječnika, psihologa tako i kod opće populacije. Poremećaj(e) iz autističnog spektra (PAS) obilježavaju odstupanja u socijalnoj komunikaciji i interakciji, te atipičnosti u obilježjima općeg ponašanja i interesa. (Cepanec i sur., 2015).

DSM-5 (2013) je donio velike promjene koje se, osim u dijagnostičkim kriterijima, očituju i u broju kategorija, pa se sada autistični poremećaj, Aspergerov poremećaj, Rettov poremećaj, pervazivni razvojni poremećaj koji nije drugačije specificiran i dezintegrativni poremećaj u djetinjstvu smatraju jedinstvenom kategorijom – poremećajem iz autističnog spektra. Stepen teškoće je označen težinom poremećaja. S toga razlikujemo poremećaj iz autističnog spektra stupnja jedan, dva ili tri. Djecu sa autizmom karakterišu različite repetativne radnje, nekontrolirano ponašanje, poteškoće učenja, pamćenja, komuniciranja, odbojnost prema socijalnim kontaktima, izbjegavaju kontakt očima i niz drugih tipičnih ponašanja. Još uvijek nije poznata jasna etiologija poremećaja iz autističnog spektra, ali autori se slažu da je bez obzira na uzroke najvažnije adekvatno dijagnosticiranje i rana intervencija. Intenzivne intervencije u ponašanju provedene tokom ranog djetinjstva smanjuju ozbiljnost simptoma. Obzirom na sve veće interesovanje kod opće populacije za ovu temu, raste i broj terapijskih pristupa. Neki od njih uključuju strategije razvoja i ponašanja; drugi se temelje na senzornoj integraciji ili treningu socijalnih vještina, dok farmakološke terapije nisu posebno namijenjene za tretman autizma, već određenih simptoma povezanih sa dijagnozom, poput hiperaktivnosti, agresivnosti, razdražljivosti i sl. Liječenje je obično multidisciplinarno, a najčešći intervencijski programi su utemeljeni na bihevioralnim strategijama, te djeca poboljšavaju komunikaciju, socijalne vještine i kontrolišu neprihvatljiva ponašanja. Ipak, unatoč velikom broju terapijskih pristupa, za sada ne postoje niti dokazane terapije niti preventivne mjere za univerzalno liječenje autizma. Obzirom na specifičnosti dijagnoze i “širinu” iste, važno je razvijati individualizirane terapije. Mnogi autori su se zainteresovali za terapije potpomognute životinjama. Bez obzira na veliki broj istraživanja, najčešće ovakvim studijama nedostaje standardizirana metodologija, što u konačnici otežava procjenu učinkovitosti intervencije.

U kasnim 80-ima Redefer i Goodman bili su pioniri u znanstvenom pristupu učinaka interakcije pasa na djecu s autizmom, iako je sustavni pregled literature pokazao da je tek od 2000. godine ovo polje istraživanja dobivalo sve veću pažnju, što se odražava i na sve veći broj objavljenih studija. Ovi autori su primijetili da nakon uvođenja "prijateljskog psa" u terapijsku seansu, kod ozbiljno povučene djece sa dijagnosticiranim autizmom, dolazi do naglog porasta kako verbalnih tako i neverbalnih ponašanja. Naime, za vrijeme 20 minutne posjete u prisustvu psa, djeca su pokazivala više pažnje psu i terapeutu što je direktno uticalo na njihovu povučenost i sram. Znatno ograničenje studije je nedostatak informacija o korištenim dijagnostičkim kriterijima i kontrolnih uvjeta. S toga se ne može govoriti o jasnim pozitivnim učincima, jer je možda samo riječ o uvođenju novog i uzbudljivog podražaja. U svakom slučaju i ta informacija može značiti mnogo u tretmanu. Korištenje neočekivanih stimulusa koji su izuzetno nepredvidivi (poput životinja) mogu privući pažnju i vježbati fokus kod djece sa poteškoćama iz autističnog spektra. U kontaktu sa terapijskim psom, ova djeca imaju višestruku osjetilnu stimulaciju. Pas od njih najčešće ništa ne traži ali nastavlja da se igra, da mu donosi igračke koje dijete iznova baca. Pored toga psi često prekidaju destruktivna ponašanja djece, kao što su udaranje glavom od zid, ali prekidaju i besmislena ponašanja poput otvaranja i zatvaranja vrata. Najvažniji značaj terapije je što djeca počinju manje izbjegavati socijalne interakcije, zahvaljujući psima oni drže kontakt očima, savladavaju neverbalni ali i verbalni govor.

Autori Martin i Farnum su posmatrali ponašanja djece u interakciji sa psom ili igračkom poput lopte i plišanog psa. Rezultati su pokazali manju rastrojenost kod djece, bili su više razigrani i svjesniji socijalnog okruženja kada su bili izloženi terapijskom psu. Nadalje, pokazali se više verbalne interakcije, obraćali su se psu i terapeutu. Zabilježeno je također intenzivnije lupanje rukama kada su bili u prisustvu psa. Takva ponašanja se obično smatraju nepoželjnim i stereotipnim kod djece sa dijagnosticiranim autizmom, međutim autori smatraju da je u ovom slučaju to način izražavanja uzbuđenja i ushićenja. Slične rezultate dobili su i Sams i kolege, koji su otkrili da bi uključivanje životinja (pasa i zečeva) u program radne terapije u školi moglo potaknuti upotrebu jezika i socijalnu interakciju kod djece sa poremećajima iz autističnog spektra. Neminovno je spomenuti da ne mora biti riječ samo o terapijskom psu, zapravo uvođenje psa u porodicu djece sa autizmom može značiti veliki pomak. Istraživanje Burrowsija i sur. je pokazalo

da je prisustvo psa u domaćinstvu znatno smanjilo anksioznost, ljutnju, povećao smirenost i smanjio broj agresivnih ispada kod djece sa poremećajima iz autističnog spektra. Pored toga djeca su bolje spavala ali i roditelji su osjećali veću sigurnost noću, to se odrazilo i na kvalitet i količinu sna. Pored toga, svi su članovi obitelji doživjeli porast društvenog priznavanja, zahvaljujući prisutnosti psa koji pruža pomoć. U stvari, pas je postao žarište pozornosti, ublažavajući neke tegobe i stres koje su osjećali članovi porodice autističnog djeteta, te se na taj način bolje integrirala u zajednicu. Ovakav podatak zaista može značiti mnogo za jednu porodicu koja se suočava sa socijalnom izolacijom i diskriminacijom zbog dijagnoze jednog od članova.

Istraživanje Viaua i sur. (2010) je predstavljalo veliki napredak, jer su korištene fiziološke mjere. Zapravo mnogo istraživanja je potvrdilo smanjenje razine kortizola u prisustvu psa kod zdravih odraslih osoba. Međutim, ovo je bilo prvo istraživanje koje je u obzir uzelo djecu sa dijagnozom poremećaja iz autističnog spektra. Mjerena je razina kortizola kod 42 djece u tri eksperimentalne situacije: prije predstavljanja “terapijskog psa” porodici, tokom predstavljanja, i nakon što je pas uklonjen iz obitelji. Otkrili su da je uvođenje službenih pasa statistički značajno smanjilo buđenje kortizola. Jutarnja razina kortizola kod djece se smanjila za 10% kada su tu bili prisutni servisni psi, dok se dnevna razina kortizola nije mijenjala. Autori su otkrili da je reakcija na buđenje kortizola (CAR) smanjena nakon uvođenja pasa (akutni učinak), dok je ponovno porasla kada su životinje uklonjene iz obitelji (dugoročni učinci). Zaista, ovi rezultati pokazuju da je kod djece sa dijagnozom iz autističnog spektra CAR osjetljiv na prisutnost pasa. To sugerira da ova mjera može predstavljati pouzdan fiziološki marker pozitivnog / negativnog psihološkog stanja. Zanimljivo je da su roditelji također izvijestili o smanjenju broja problematičnih ponašanja (ponavljajućeg ponašanja i trzaja) kada su psi živjeli u obiteljima.

Dijagnosticiranje poremećaja iz autističnog spektra se najčešće događa u ranom djetinjstvu. Simptomi se ispoljavaju već u prve tri godine. Roditelji najčešće izvještavaju da su promjene u ponašanju kod djece primijetili između prve i druge godine. Rano dijagnosticiranje je izuzetno važno kako bi se omogućile što ranije terapijske intervencije. Studije upućuju da postoje karakteristični obrasci interakcije tokom susreta djeteta i pasa, a to može biti djelotvorno za dijagnosticiranje psihijatrijskih poremećaja uključujući autizam. Pacijenti su pokazali značajne razlike u ponašanju specifične za dijagnozu; posebno su bolesnici s autizmom promatrali psa

znatno kraće vrijeme, pokazivali su dulje faze distanciranog ponašanja od psa i udarali ga manje nego što su to činile druge dijagnostičke skupine (tj. anksiozni poremećaj, anoreksija, bulimija) (Prothmann i sur., 2005). U ovom scenariju, moguće je pretpostaviti da identifikacija specifičnih obrazaca ponašanja prikazanih tokom interakcije dijete-pas može pružiti novo dodatno sredstvo za ranu dijagnozu nekih ASD znakova, poput odstupanja od tipičnog pažljivog i socijalnog ponašanja (pogledi, osmijesi, usmjerene vokalizacije) i promjene u držanju i pokretima prema psu.

Nedavna istraživanja koja koriste Međunarodnu klasifikaciju funkcioniranja Svjetske zdravstvene organizacije naglašavaju da se uticaj autizma i postojećih stanja mentalnog zdravlja širi izvan osnovnih područja simptoma, uključujući lične interese/aktivnosti, angažman s vršnjacima, članova obitelji i lokalne zajednice, kao i na drugim područjima tjelesne i mentalne dobrobiti. Adolescent i odrasli kojim je dijagnosticiran neki od poremećaja iz autističnog spektra imaju čitav niz poteškoća u socio-ekonomskom segment, poput teškoća pri zapošljavanju, edukacijama, socijalnim uslugama. Zbog toga nerijetko pate od depresije, anksioznosti i smanjenim zadovoljstvom životom. Mossello i sur. (2011) su otkrili značajan učinak životinja na povećanje pozitivnih emocija, smanjenje osjećaja tuge. Strategije intervencije, temeljene na iskorištavanju emocionalnih aspekata odnosa sa psom, mogu prevladati nesposobnost djece pogođene ASD-om da se povežu i komuniciraju s drugima ciljajući neke od osnovnih simptoma ovog poremećaja. Međutim, važno je uzeti u obzir da općenito većina programa koja uključuje životinjske intervencije nema standardiziranu metodologiju i da je potrebno provesti istraživanja na većem broju uzoraka.

6. ZAKLJUČAK

Općenito je prihvaćeno da kućni ljubimci igraju važnu ulogu u životu djece i adolescenata. Kućni ljubimci su sastavni dio života mnogih obitelji iz različitih kultura i socioekonomskih slojeva, ali se izuzetno malo zna o specifičnim dobrobitima na zdravlje, socio-emocionalni i kognitivni razvoj kod djece i adolescenata. Ovaj rad ukazuje na veliki broj istraženih efekata kućnih ljubimaca.

Iz osvrta na postojeću literaturu, iz perspektive razvoja, možemo zaključiti da je veza čovjeka i životinje veoma posebna i da ima snažan uticaj kroz čitav životni vijek. Ljubimci najprije nude ljubav i privrženost koja je безусловna i bez osuđivanja, pogotovo u vremenima kada kontakt sa ljudima nije moguć ili se izbjegava. Osim безусловne ljubavi i privrženosti, oni nam pružaju priliku za dodir, dijeljenjem emocija i brigom. Ovakve prilike su bitne za sve starosne grupe, jer nam omogućuju pozitivnu interakciju sa drugim živim bićem, i nude nam mogućnost podizanja i njegovanja bića, što osobi pruža osjećaj da je potrebna i korisna. Kućni ljubimci potiču socio-emocionalni i kognitivni razvoj kod djece i adolescenata, pri čemu varijabla privrženosti ima odlučujuću ulogu. Što je veća privrženost između djece i ljubimca to su izraženiji pozitivniji efekti. Najčešće se to odražava na povećanje prosocijalnog ponašanja i empatije. Od najranije dobi djeca koja su u interakciji s kućnim ljubimcem uče razumjeti njihove potrebe i osjećaje. Usvajanje tih znanja im kasnije u životu pomaže u prepoznavanju emocija i neverbalnih signala kod ljudi. Posjedovanjem kućnih ljubimaca djeca i adolescenti jačaju socijalne interakcije među ljudima, šire društvene mreže i unaprijeđuju socijalne vještine. Kućni ljubimac se često posmatra kao ravnopravni član porodice i često je razlog povećavanja interakcije i komunikacije među članovima porodice. Ukoliko porodica prolazi kroz stresan period, svađe ili razvod roditelja ljubimac može biti zaštitni faktor djetetu. Također, iako nešto oskudniji, postoje dokazi i o pozitivnim efektima ljubimaca na kognitivni razvoj. Oni mogu olakšati usvajanje jezika i potencijalno poboljšati verbalne vještine kod djece, također interakcija sa životinjama može pružiti mogućnosti za poboljšanje egzekutivnih funkcija. Životinje se sve češće koriste u školskom kontekstu jer samo njihovo prisustvo izaziva pozitivne učinke u situacijama ispitivanja, čitanja i usvajanja znanja. Životinje imaju izuzetno važnu ulogu u psihoterapijskom procesu. Treba istaći da terapija potpomognuta životinjama nije najadekvatnija terapija za sve bolesti, niti isključiva

zamjena za druge oblike terapije. Znanstveni dokazi upućuju da je vrlo prilagodljiva i primjenljiva za različita psihička stanja, stoga bi trebala postojati barem kao opcija. Nažalost, u našoj zemlji ovaj pristup uopće nije prepoznat, dok se u susjednoj Hrvatskoj za djecu s teškoćama u razvoju i osobe s invaliditetom uključuju psi pomagači (psi vodiči, rehabilitacijski i terapijski psi). Djeca s teškoćama u razvoju najčešće pokazuju veliko interesovanje za životinje, posebno pse i mačke. Njihovo prisustvo za djecu predstavlja veliku emocionalnu podršku, smanjuje im anksioznost i potiče pozitivno raspoloženje. Ovaj oblik intervencija se iz godine u godinu sve više profesionalizira.

Istraživanja o ulozi kućnih ljubimaca na razvoj kod djece i adolescenata je sve više, međutim postoje neki metodološki nedostaci. Naime, često se provode istraživanja na malom broju uzoraka, također prisutan je nedostatak adekvatnih instrumenata za ispitivanje odnosa ljubimac-vlasnik. Mnoga istraživanja su provedena u jednoj vremenskoj tački i oskudan je broj longitudinalnih istraživanja. Veliki broj publikacija se bavi uticajem pasa i mačaka, dok su drugi ljubimci često zanemareni. Kako bi se potvrdila i proširila postojeća znanja trebalo bi uzeti u obzir i gore navedene nedostatke.

7. LITERATURA

- Arambašić, L. i Vizek Vidović, V. (2000). Posredujuća uloga životinja u terapijskim programima. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*.
- Archer, J. (1997). *Why do people love their pets ?*. Evolution and Human behavior.
- Archer, J., & Winchester, G. (1994). Bereavement following death of a pet. *British Journal of Psychology*.
- Azenić, A. (2016). Odgojno-obrazovna uloga kućnih ljubimaca. *Diplomski rad*. FOOZOS Slika, 10.
- Becker, J. L., Rogers, E. C., & Burrows, B. (2017). Animal-assisted social skills training for children with autism spectrum disorders. *anthrozoös*, 30(2), 307-326.
- Beetz, A., Uvnäs-Moberg, K., Julius, H., & Kotrschal, K. (2012). Psychosocial and psychophysiological effects of human-animal interactions: the possible role of oxytocin. *Frontiers in psychology*, 3, 234.
- Bodsworth, W., & Coleman, G. J. (2001). Child-companion animal attachment bonds in single and two-parent families. *Anthrozoös*, 14(4), 216-223.
- Bonas, S., McNicholas, J., & Collis, G. M. (2000). Pets in the network of family relationships: An empirical study. *Companion animals and us: Exploring the relationships between people and pets*, 209-236.
- Boričević Maršanić, V., Karapetrić Bolfan, L., Buljan Flander, G., & Grgić, V. (2017). „Vidjeti sebe izvana, a druge iznutra“-Mentalitacija u djece i adolescenata i tretman temeljen na mentalizaciji za adolescente. *Socijalna psihijatrija*, 45(1), 43-56.
- Bowlby, J. (2008). A secure base: Parent-child attachment and healthy human development. *Basic books*.
- Brickel, C. M. (1985). Initiation and maintenance of the human-animal bond: Familial roles from a learning perspective. *Marriage & Family Review*, 8(3-4), 31-48.
- Carr, S., & Rockett, B. (2017). Fostering secure attachment: Experiences of animal companions in the foster home. *Attachment & Human Development*, 19(3), 259-277.
- Cepanec, M., Šimleša, S., & Stošić, J. (2015). Rana dijagnostika poremećaja iz autističnog spektra- Teorija, istraživanja i praksa. *Klinička psihologija*, 8(2), 203-224.

- Chandramouleeswaran, S., & Russell, P. S. S. (2014). Complementary psychosocial interventions in child and adolescent psychiatry: Pet assisted therapy. *Indian journal of psychological medicine*, 36(1), 4.
- Cohen, S. P. (2002). Can pets function as family members?. *Western Journal of Nursing Research*, 24(6), 621-638.
- Cuyper, K., De Ridder, K., & Strandheim, A. (2011). The effect of therapeutic horseback riding on 5 children with attention deficit hyperactivity disorder: A pilot study. *The Journal of Alternative and Complementary Medicine*, 17(10), 901-908.
- Čudina-Obradović, M., Starc, B., Pleša, A., Profaca, B., & Letica, M. (2004). *Osobine i psihološki uvjeti razvoja djeteta predškolske dobi*. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga.
- Davis, J. H., & Juhasz, A. M. (1985). The preadolescent/pet bond and psychosocial development. *Marriage & Family Review*, 8(3-4), 79-94.
- Decety, J., Meidenbauer, K. L., & Cowell, J. M. (2018). The development of cognitive empathy and concern in preschool children: a behavioral neuroscience investigation. *Developmental Science*, 21(3), e12570.
- Endenburg, N., & van Lith, H. A. (2011). The influence of animals on the development of children. *The Veterinary Journal*, 190(2), 208-214.
- Nicholas, R., & Gullone, E. (2001). Cute and cuddly and a whole lot more? A call for empirical investigation into the therapeutic benefits of human-animal interaction for children. *Behaviour Change*, 18(2), 124.
- Frazier, T. W., Demaree, H. A., & Youngstrom, E. A. (2004). Meta-analysis of intellectual and neuropsychological test performance in attention-deficit/hyperactivity disorder. *Neuropsychology*, 18(3), 543.
- Friesen, L. (2010). Exploring animal-assisted programs with children in school and therapeutic contexts. *Early childhood education journal*, 37(4), 261-267.
- Erich, F. (1964). *The Heart of Man—Its Genius for Good and Evil*.
- Gee, N. R., Church, M. T., & Altobelli, C. L. (2010). Preschoolers make fewer errors on an object categorization task in the presence of a dog. *Anthrozoös*, 23(3), 223-230.
- Guttman, G. (1984). The pet: a tutor to social skills. *Journal of the Delta Society*, 1(1), 37-38.

- Guttman, G., Predovic, M., & Zemanek, M. (1983). The influence of pet ownership on non-verbal communication and social competence in children. *In International Symposium on the Human-Pet relationship.*
- Hafen Jr, M., Rush, B. R., Reisbig, A. M., McDaniel, K. Z., & White, M. B. (2007). The role of family therapists in veterinary medicine: Opportunities for clinical services, education, and research. *Journal of marital and family therapy*, 33(2), 165-176.
- Hall, S. S., Gee, N. R., & Mills, D. S. (2016). Children reading to dogs: A systematic review of the literature. *PloS one*, 11(2), e0149759.
- Hatano, G., & Inagaki, K. (1992). Desituating cognition through the construction of conceptual knowledge. *Context and cognition: Ways of learning and knowing*, 115-133.
- Hediger, K., & Turner, D. C. (2014). Can dogs increase children's attention and concentration performance? A randomised controlled trial. *Hum. Anim. Interact. Bull*, 2, 21-39.
- Hyde, K. R., Kurdek, L., & Larson, P. C. (1983). Relationships between pet ownership and self-esteem, social sensitivity, and interpersonal trust. *Psychological Reports*.
- Jegatheesan, B. (2015). *Influence of cultural and religious factors on attitudes toward animals*. In Handbook on Animal-Assisted Therapy (pp. 37-41). Academic Press.
- Kaiser, L., Spence, L. J., McGavin, L., Struble, L., & Keilman, L. (2002). A dog and a "happy person" visit nursing home residents. *Western journal of nursing research*, 24(6), 671-683.
- Kaminski, M., Pellino, T., & Wish, J. (2002). Play and pets: The physical and emotional impact of child-life and pet therapy on hospitalized children. *Children's health care*, 31(4), 321-335.
- Katcher, A. H., & Wilkins, G. G. (2006). *The centaur's lessons: Therapeutic education through care of animals and nature study*. In Handbook on animal-assisted therapy (pp. 153-177). Academic Press.
- Kenziora, K., & Osher, D. (2016). Promoting children's and adolescents' social and emotional development: District adaptations of a theory of action. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 45(6), 797-811.
- Kidd, A. H., & Kidd, R. M. (1987). Seeking a theory of the human/companion animal bond. *Anthrozoös*, 1(3), 140-145.

- Rubin, K. H., Dwyer, K. M., Booth-LaForce, C., Kim, A. H., Burgess, K. B., & Rose-Krasnor, L. (2004). Attachment, friendship, and psychosocial functioning in early adolescence. *The Journal of early adolescence*, 24(4), 326-356.
- Krizmanić, M. (2016). *O životinjama i njihovim ljudima*. Zagreb: VBZ.
- Kurdek, L. A. (2009). Pet dogs as attachment figures for adult owners. *Journal of Family Psychology*, 23(4), 439.
- Lakatoš, M., & Vejmelka, L. (2018). ZNAČAJ ŽIVOTINJA ZA DJECU: IMPLIKACIJE ZA POMAGAČKE PROFESIJE. *Ljetopis socijalnog rada*, 25(1), 101-130.
- Levačić, J. (2009). Pokušaj validacije Adaptirane Lexington skale privrženosti kućnim ljubimcima. *Suvremena psihologija*, 12(2), 391-405.
- Martin, F., & Farnum, J. (2002). Animal-assisted therapy for children with pervasive developmental disorders. *Western journal of nursing research*, 24(6), 657-670.
- Maruyama, M. (2010). The effects of animals on children's development of perspective-taking abilities.
- Melson, G. F., & Fine, A. H. (2015). Animals in the lives of children. In *Handbook on animal-assisted therapy* (pp. 179-194). Academic Press.
- Melson, G. F., Peet, S., & Sparks, C. (1991). Children's attachment to their pets: Links to socio emotional development. *Children's Environments Quarterly*, 55-65.
- Melson, G. F. (2003). Child development and the human-companion animal bond. *American Behavioral Scientist*, 47(1), 31-39.
- Mossello, E., Ridolfi, A., Mello, A. M., Lorenzini, G., Mugnai, F., Piccini, C. & Marchionni, N. (2011). Animal-assisted activity and emotional status of patients with Alzheimer's disease in day care. *International psychogeriatrics*, 23(6), 899-905.
- Nathanson, D. E., de Castro, D., Friend, H., & McMahon, M. (1997). Effectiveness of short-term dolphin-assisted therapy for children with severe disabilities. *Anthrozoös*, 10(2-3), 90-100.
- Ombla, J. (2012). Kućni ljubimci i implikacije za zdravlje i psihofizičku dobrobit njihovih vlasnika. *Klinička psihologija*, 5(1-2), 59-78.
- Ombla, J., Penezić, Z., & Vidaković, M. (2016). Socioemotional context of attachment to pets. *Suvremena psihologija*, 19(2), 217-232.

- Pachana, N. A., Massavelli, B. M., & Robleda-Gomez, S. (2011). A developmental psychological perspective on the human–animal bond. In *The psychology of the human-animal bond* (pp. 151-165). Springer, New York, NY.
- Paul1t, E. S., & Serpe112, A. (1993). Childhood pet keeping and humane attitudes in young adulthood. *Animal Welfare, 2*, 321-337.
- Poresky, R. H. (1996). Companion animals and other factors affecting young children's development. *Anthrozoös, 9*(4), 159-168.
- Poresky, R. H., Hendrix, C., Mosier, J. E., & Samuelson, M. L. (1988). Young children's companion animal bonding and adults' pet attitudes: A retrospective study. *Psychological Reports, 62*(2), 419-425.
- Prothmann, A., Albrecht, K., Dietrich, S., Hornfeck, U., Stieber, S., & Etrich, C. (2005). Analysis of child—dog play behavior in child psychiatry. *Anthrozoös, 18*(1), 43-58.
- Schuck, S. E., Emmerson, N. A., Fine, A. H., & Lakes, K. D. (2015). Canine-assisted therapy for children with ADHD: preliminary findings from the positive assertive cooperative kids study. *Journal of attention disorders, 19*(2), 125-137.
- Serpell, J. (1999). Guest editor's introduction: Animals in children's lives. *Society & Animals, 7*(2), 87-94.
- Sharkin, B. S., & Knox, D. (2003). Pet loss: Issues and implications for the psychologist. *Professional Psychology: Research and Practice, 34*(4), 414.
- Sheckler, K. A. (2017). The effect of therapy dogs on children in a learning environment.
- Smojver-Ažić, S., & Topalović, Z. (2010). Uloga kućnih ljubimaca u socioemocionalnom razvoju djece školskog uzrasta. *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu, 151*(2), 171-194.
- Steiger, A. E., Allemand, M., Robins, R. W., & Fend, H. A. (2014). Low and decreasing self-esteem during adolescence predict adult depression two decades later. *Journal of personality and social psychology, 106*(2), 325.
- Sternberg, R. J., & Szabo, S. (2005). *Kognitivna psihologija*. Naklada Slap.
- Taylor, N., & Signal, T. D. (2005). Empathy and attitudes to animals. *Anthrozoös, 18* (1), 18-27.
- Van Houtte, B. A., & Jarvis, P. A. (1995). The role of pets in preadolescent psychosocial development. *Journal of Applied Developmental Psychology, 16*(3), 463-479.
- Vasta, R., Haith, M. M., & Miller, S. A. (1995). *Child psychology: The modern science*. Wiley.

- Viau, R., Arsenault-Lapierre, G., Fecteau, S., Champagne, N., Walker, C. D., & Lupien, S. (2010). Effect of service dogs on salivary cortisol secretion in autistic children. *Psychoneuroendocrinology*, 35(8), 1187-1193.
- Vizek-Vidović, V., Arambašić, L., Keresteš, G., Kuterovac-Jagodić, G., & Vlahović-Štetić, V. (2001). Pet ownership in childhood and socio-emotional characteristics, work values and professional choices in early adulthood. *Anthrozoös*, 14(4), 224-231.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society*. 1978. In *The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
- Weissberg, R. P., Durlak, J. A., Domitrovich, C. E., & Gullotta, T. P. (2015). *Social and emotional learning: Past, present, and future*.
- Wilson, E. O. (1984). *Biophilia*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Wohlfarth, R., Mutschler, B., Beetz, A., & Schleider, K. (2014). An investigation into the efficacy of therapy dogs on reading performance in 6–7 year old children. *Human-Animal Interaction Bulletin*, 2(2), 60-73.